

บทที่ 2

ราชสำนักฝ่ายใน

ราชสำนักฝ่ายในหมายถึง กลุ่มเจ้านายฝ่ายในและข้าราชการบริพารซึ่งเป็นสตรีล้วน มีที่ประทับและพำนักอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นใน ภายในพระบรมมหาราชวัง มีวิถีการดำเนินชีวิตอยู่ภายใต้จารีตประเพณีและกฎเกณฑ์ข้อบังคับที่แตกต่างจากสตรีทั่วไปมาแต่โบราณ จนกระทั่งเมื่อมีการรับวัฒนธรรมตะวันตกตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา จารีตประเพณีที่เคยถือปฏิบัติกันอย่างเคร่งครัด ในราชสำนักเริ่มมีการปรับเปลี่ยนและคลี่คลายลงไปตามลำดับ

พระบรมมหาราชวังเป็นที่ประทับและเป็นสถานที่เสด็จออกว่าราชการของพระมหากษัตริย์ รวมทั้งเป็นที่อยู่อาศัยของบุคคลเป็นจำนวนมาก มีการแบ่งแยกพื้นที่ระหว่างหญิงและชายกันอย่างชัดเจน ทั้งพื้นที่การทำงานและพื้นที่อยู่อาศัยให้มีการดำเนินชีวิตที่ปะปนกัน อาณาเขตของฝ่ายชายหมายถึงที่ประทับและออกว่าราชการของพระมหากษัตริย์ รวมทั้งเป็นสถานที่ปฏิบัติราชการของข้าราชการบริพารฝ่ายชายด้วย เขตนี้ถือเป็นฝ่ายหน้าเรียกกันว่าราชสำนักฝ่ายหน้าหรือฝ่ายหน้า ส่วนอาณาเขตที่เป็นที่ประทับและพำนักของเจ้านายสตรี ข้าราชการบริพารที่เป็นหญิงล้วนถือเป็นเขตฝ่ายในเรียกกันว่าราชสำนักฝ่ายในหรือฝ่ายใน

ในการแยกฝ่ายในและฝ่ายหน้ามิได้หมายถึงเฉพาะการแยกพื้นที่การทำงานของหญิงและชายออกจากกันเท่านั้นแต่ยังหมายถึงการแยกวิถีการดำเนินชีวิต และพิธีกรรมออกจากกันด้วย รวมทั้งการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในพระราชพิธีต่าง ๆ ก็มีการแบ่งแยกด้วยเช่นกัน ยกตัวอย่างเช่น ถ้าหากการพระราชพิธีนั้นมีจัดในหมู่พระมหามณเฑียร ฝ่ายพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการบริพารที่เป็นชายเข้าเฝ้าที่พระที่นั่งอัมรินทร์วินิจฉัยมไหสุรพิมาน ซึ่งถือเป็นท้องพระโรงข้างหน้า ส่วนฝ่ายพระมเหสี เจ้าจอม พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการบริพารที่เป็นหญิงเข้าเฝ้าในพระที่นั่งไพศาลทักษิณซึ่งถือเป็นฝ่ายใน เนื่องจากการแบ่งที่เข้าเฝ้าเป็นข้างหน้าและข้างในดังกล่าวจึงเรียกผู้ที่เข้าเฝ้าตามสถานที่คือ เจ้านายที่เป็นชายเรียกว่าเจ้านายฝ่ายหน้าเพราะเฝ้าข้างหน้า เจ้านายที่เป็นสตรีเรียกว่าเจ้านายฝ่ายในเพราะเฝ้าอยู่ข้างใน²⁵

²⁵ คณะกรรมการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม 3 (กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนจำกัด สำนักพิมพ์ประกายพรึก, 2534), หน้า 43.

เนื่องจากราชสำนักฝ่ายในเป็นส่วนหนึ่งของพระบรมมหาราชวัง ดังนั้นในที่นี้จึงใคร่ขออธิบายการจัดแบ่งพื้นที่ของพระบรมมหาราชวังเพื่อให้มองเห็นภาพของราชสำนักฝ่ายในได้ชัดเจนมากยิ่งขึ้น

การจัดแบ่งพื้นที่ในพระบรมมหาราชวัง

พื้นที่ในพระบรมมหาราชวังแบ่งออกเป็น 3 ส่วนตามการใช้สอยพื้นที่คือ พระราชฐานชั้นนอก พระราชฐานชั้นกลาง และพระราชฐานชั้นใน

พระราชฐานชั้นนอก หมายถึงบริเวณที่อยู่ส่วนหน้าของพระบรมมหาราชวังทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ มีบริเวณครอบคลุมไปถึงพื้นที่ระหว่างกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอกและชั้นใน รวมไปถึงพระที่นั่งบนกำแพงพระบรมมหาราชวังอีก 2 องค์คือ พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท และพระที่นั่งไชยชุมพล ด้านทิศเหนือติดกับถนนหน้าพระลาน ทิศตะวันออกติดกับวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทิศตะวันตกติดกับถนนมหาธาตุ ทิศใต้ติดกับพระราชฐานชั้นกลางต่อเนื่องกับอาคารที่ทำการของพระราชฐาน

ก่อนการปฏิรูปการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชฐานชั้นนอกเป็นที่ตั้งอาคารที่ทำงานของขุนนางประกอบด้วย ศาลาอุทกขุณ 2 หลัง ซึ่งเป็นที่ทำงานของสมุหนายกและสมุหพระกลาโหม (ฝ่ายพลเรือนและฝ่ายทหาร) คลังเชือกซึ่งเป็นที่ทำงานเกี่ยวกับช่างพาหนะของพระมหากษัตริย์ โรงละครซึ่งเป็นศาลาเอนกประสงค์ โรงปืนใหญ่ และโรงหล่อซึ่งใช้เป็นที่หล่อโลหะต่างๆ โรงทหารรักษาการณ์

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับปรุงการบริหารราชการแผ่นดินมาสู่ระบบกระทรวง อีกทั้งขุนนางต้องเปลี่ยนที่ทำงานจากที่บ้านมาทำงานประจำที่กระทรวง ทำให้มีการสร้างอาคารสำหรับเป็นที่ทำงานของกระทรวงต่างๆ จึงมีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับพระราชฐานชั้นนอกเป็นอันมาก โปรดเกล้าฯ ให้สร้างอาคารขึ้นใหม่หลายหลังเพื่อเป็นที่ทำการกระทรวงต่างๆ นับแต่นั้นเป็นต้นมาพระราชฐานชั้นนอกจึงเป็นที่ตั้งของที่ทำการของกระทรวงต่างๆ²⁶ ในปัจจุบันกระทรวงเหล่านี้ได้ย้ายออกไปตั้งนอกพระบรมมหาราชวังหมดแล้ว

พระราชฐานชั้นกลาง หมายถึงบริเวณที่อยู่ในส่วนกลางของพระบรมมหาราชวัง ด้านทิศเหนือติดต่อกับพระราชฐานชั้นนอกและวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ด้านทิศใต้ต่อเนื่องกับ

²⁶ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, *สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพฯ(1984), 2531), หน้า 185-186.

พระราชฐานชั้นใน ส่วนด้านทิศตะวันออกและทิศตะวันตกจดกับกำแพงพระราชวังชั้นในทั้งสองด้าน พระราชฐานชั้นกลางเป็นที่ตั้งของพระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถาน ซึ่งเป็นอาคารที่สำคัญสูงสุดในพระบรมมหาราชวัง เนื่องจากเป็นที่ประทับและเสด็จออกรับราชการของพระมหากษัตริย์ ตลอดจนเป็นที่เสด็จออกรับพระราชสาส์นตราตั้งจากทูตานุทูตต่างประเทศ

ในปัจจุบันพระราชฐานชั้นกลางประกอบด้วยพระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถาน 3 หมู่ ได้แก่ หมู่พระมหามณเฑียร หมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

หมู่พระมหามณเฑียรและหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระมหาปราสาทและพระราชมณเฑียรสถานเป็นการถาวรขึ้น 2 หมู่ ได้แก่ หมู่พระที่นั่งอินทราภิเษกมหาปราสาท และหมู่พระมหามณเฑียร พื้นที่ทั้ง 2 ข้างของพระที่นั่งทั้งสองหมู่จัดเป็นส่วนในพระราชวังเรียกว่าสวนซ้ายและสวนขวา ต่อมาพระที่นั่งอินทราภิเษกมหาปราสาทถูกฟ้าผ่าทำให้เกิดเพลิงไหม้²⁷ พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างหมู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทดังที่เห็นในปัจจุบันขึ้นแทนในบริเวณพระที่นั่งอินทราภิเษกเดิม นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเขื่อนเพชร²⁸ กั้นระหว่างพระมหาปราสาทและพระมณเฑียรทั้งสองหมู่ แบ่งพื้นที่ทางด้านทิศเหนือเป็นเขตฝ่ายหน้า และด้านทิศใต้เป็นเขตฝ่ายใน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มมีการติดต่อกับประเทศทางตะวันตก ทรงเห็นว่าควรมีพระที่นั่งที่เหมาะสมกับการต้อนรับแขกเมืองตามธรรมเนียมของตะวันตก จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชมณเฑียรแบบตะวันตกขึ้นหมู่หนึ่งตรงบริเวณสวนขวาพระราชทานนามว่า พระอภิเนาว์นิเวศน์ และได้เสด็จไปประทับที่พระราชมณเฑียรแห่งใหม่นี้ พระที่นั่งองค์นี้ถูกรื้อในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพราะมีความทรุดโทรมมาก

หมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาททางด้านซ้ายของพระมหามณเฑียรซึ่งแต่เดิมเป็นที่ตั้งของพระตำหนักตึกและโรงช้างต้น โดยจ้างสถาปนิกชาวอังกฤษออกแบบและควบคุมการก่อสร้าง ซึ่งเป็นพระที่นั่งที่มีลักษณะผสม

²⁷ การที่พระที่นั่งองค์นี้ได้ถูกเพลิงไหม้จนหมดสิ้น ทำให้เกิดข้อสงสัยกันว่า พระที่นั่งองค์นี้สร้างด้วยไม้หรือก่อเป็นตึก มีการสันนิษฐานว่า เป็นพระที่นั่งก่ออิฐฉาบด้วยปูน โปรดดูรายละเอียดใน ม.ร.ว.เน่งน้อยศักดิ์ศรี และคณะ, *สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1*, หน้า 20.

²⁸ เขื่อนเพชรคือ อาคารแถวทำหน้าที่เป็นกำแพงกั้นระหว่างฝ่ายหน้าและฝ่ายใน

ผลงานระหว่างศิลปะของไทยกับตะวันตก²⁹ คือมีหลังคาเป็นแบบไทย แต่ตัวอาคารเป็นแบบตะวันตก หมู่พระที่นั่งองค์นี้แบ่งออกเป็น ฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ส่วนที่เป็นฝ่ายหน้าคือส่วนที่เป็นท้องพระโรงกลาง และห้องรับแขก ฝ่ายในคือห้องที่ประทับรโหฐานของพระเจ้าอยู่หัว เช่น ห้องทอง และหมู่ห้องที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ซึ่งเรียกว่า “ที่บน”³⁰ ต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งต่อเนื่องกับพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทอีกหลายองค์รวมเป็นพระราชมณเฑียรหมู่ใหญ่ รวมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเขื่อนเพชรขึ้นใหม่ตั้งแต่ประตูสนามราชกิจไปถึงประตูพรหมโสภา³¹ และได้เสด็จมาประทับที่พระที่นั่งหมู่นี้จนพระราชวังสวนดุสิตสร้างเสร็จ จึงได้เสด็จไปประทับที่พระราชวังสวนดุสิต³²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่มีการสร้างพระราชมณเฑียรที่ประทับเพิ่มขึ้นในพระบรมมหาราชวังอีก เนื่องจากพระองค์โปรดที่จะประทับทั้งในพระราชวังและวังอื่นๆ เช่น ณ พระราชวังสวนดุสิต วังพญาไท พระตำหนักจิตรลดารโหฐานในสวนจิตรลดา และพระราชวังสนามจันทร์ (จังหวัดนครปฐม) สืบเปลี่ยนไปตามพระราชอัธยาศัย

²⁹ พระที่นั่งในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เริ่มสร้างในปี พ.ศ.2411 สันนิษฐานว่า แล้วเสร็จในปี พ.ศ.2416 พระราชดำริเดิมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งองค์นี้เป็นแบบตะวันตก ขณะที่กำลังทำการก่อสร้างพระที่นั่งองค์นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมมหาราชวังสุริยวงศ์ได้กราบบังคมทูลขอให้ทำเป็นปราสาท โดยอ้างเหตุผล 2 ประการ คือ 1. กรุงศรีอยุธยามีปราสาทเรียงกัน 3 องค์ คือพระที่นั่งวิหารสมเด็จ พระที่นั่งสรรเพชญปราสาท และพระที่นั่งสุริยาสอมรินทร์ ส่วนที่กรุงเทพฯ มีหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานกับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอยู่แล้ว พระที่นั่งจักรีสร้างตรงกลางเหมือนกับพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท ฉะนั้นพระที่นั่งจักรีควรสร้างเป็นปราสาทด้วย 2. นับตั้งแต่สร้างกรุงรัตนโกสินทร์ได้ทรงสร้างปราสาทมาทุกรัชกาล ในรัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสร้างพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่ได้ทรงสร้างปราสาท แต่ถึงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์ปราสาท ด้วยเหตุนี้สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอนุโลมตาม และโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนทรงหลังคาเป็นรูปปราสาท 3 ยอด. คุราชละเอียดยใน ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, **สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1**, หน้า 99-101. และสัมภาษณ์ คุณเกรียงไกร วิสวามิตร, พนักงานพิเศษ สำนักพระราชวัง, สัมภาษณ์วันที่ 28 มีนาคม พ.ศ.2548.

³⁰ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, **เจ้าชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2505), หน้า 462.

³¹ โปรดดูแผนผังในภาคผนวก ก

³² ม.ร.ว. แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, **สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1**, หน้า 17-18.

พระราชฐานชั้นใน หมายถึงบริเวณที่อยู่ด้านในสุดอยู่ทางทิศใต้ของพระบรมมหาราชวัง เป็นพื้นที่ๆ ต่อเนื่องกับพระราชฐานชั้นกลาง ด้านหลังและด้านข้างของพระราชฐานชั้นในโอบล้อมด้วยอาคารสูง 2 ชั้นที่เรียกว่า “เขื่อนเพชร” ซึ่งทำหน้าที่เป็นกำแพงพระราชฐานชั้นในไปด้วยในตัว³³

ภายในพระราชฐานชั้นในนอกจากจะมีพระที่นั่งต่างๆ อันเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ที่ทอดยาวเชื่อมต่อระหว่างพระราชฐานชั้นกลางและพระราชฐานชั้นในแล้ว ยังมีตำหนักและเรือนต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมากซึ่งพระมหากษัตริย์ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นเป็นที่ประทับและที่พำนักของเจ้านายฝ่ายในและข้าราชการที่เป็นหญิงล้วน แต่มิได้พระราชทานเป็นสิทธิ์ขาด ตำหนักจึงคล้ายกับเป็น “บ้านหลวง” ที่มีเจ้านายฝ่ายในผลัดเปลี่ยนกันเข้าไปประทับ ดังจะเห็นได้จากการเรียกชื่อตำหนักตามชื่อผู้อยู่อาศัยในแต่ละคราวๆ ไป³⁴ เช่นตำหนักพระราชชายาเจ้าดารารัศมี เมื่อพระราชชายาฯ ได้เสด็จกลับไปยังนครเชียงใหม่แล้ว พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 4 พระองค์เจ้าประดิษฐาสารีได้มาประทับที่ตำหนักนี้ จึงเรียกว่าตำหนักพระองค์ประดิษฐาฯ ในการย้ายที่ประทับของเจ้านายฝ่ายในนั้น ในบางกรณีขึ้นอยู่กับพระประสงค์ของพระมหากษัตริย์ด้วย เช่นใน พ.ศ. 2466 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายที่ประทับของพระนางเชลลิกษมีลาวัณ จากพระที่นั่งอัมพรสถาน ไปประทับที่ตำหนักของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีในพระราชวังดุสิต เนื่องจากต้องการใช้พระที่นั่งอัมพรสถานเป็นที่รับแขกเมือง³⁵ เป็นต้น

ภายในเขตพระราชฐานชั้นในมีการปรับปรุงและก่อสร้างพระตำหนักขึ้นเพิ่มขึ้นเรื่อยมาตามจำนวนของเจ้านายฝ่ายในและข้าราชการที่เพิ่มขึ้นตามลำดับจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้มีการสร้างตำหนักสำหรับเจ้านายฝ่ายในเพิ่มเติมขึ้นอีก เนื่องจากพระองค์มีพระมเหสีและพระสนมจำนวนน้อยพระองค์ คือมีเพียง 4 พระองค์เท่านั้น เนื่องจากทรงตั้งพระทัยไว้ว่าจะทรงมีพระราชินีเพียงพระองค์เดียว แต่เมื่อมิได้เป็นไปตามพระราชปณิธานแรก ก็ยังคงพระราชดำริไว้ประการหนึ่งคือมีครั้งละพระองค์ มิได้ได้มีพระมเหสีและพระสนมพร้อมกันเป็นจำนวนมาก³⁶ เจ้านายฝ่ายในซึ่งเป็น

³³ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี และคณะ, **สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2**, หน้า 309.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 315.

³⁵ ห้องสมุดเฉพาะพระบรมมหาราชวัง, **ร.6 ก.14 กล่องที่ 6 แฟ้มที่ 3, เรื่องย้ายที่ประทับพระนางเชลลิกษมีลาวัณ ไปอยู่ตำหนักเจ้าดารารัศมีในพระราชวังดุสิต 28 ต.ค.-19 ม.ค. 2466**, หน้า 1 - 10.

³⁶ จุลลดา ภักดีภูมินทร์, **เวียงวัง (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์เพื่อนดี บริษัทอักษรโสภณ จำกัด, 2545)**, หน้า 100.

พระมหาลี และพระสนมจึงประทับร่วม ณ พระที่นั่งองค์ต่าง ๆ แล้วแต่ว่าพระองค์จะเสด็จประทับที่ใด ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงโปรดย้ายที่ประทับบ่อยครั้ง³⁷

ราชสำนักฝ่ายใน

จากที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นชี้ให้เห็นว่าราชสำนักฝ่ายใน มิได้เป็นแต่เพียงพื้นที่ชั้นในเท่านั้น แต่ยังหมายถึงกลุ่มเจ้านายฝ่ายในและข้าราชการสตรีล้วนที่ประทับและพำนักอยู่ในพระราชฐานชั้นในซึ่งประกอบด้วย พระมหาลี เจ้าจอมมารดา เจ้าจอม พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการสตรีที่อยู่รวมกันในเขตพระราชฐานชั้นใน และดำเนินชีวิตภายใต้กฎเกณฑ์ข้อบังคับที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาแต่โบราณ ราชสำนักฝ่ายในแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มตามลำดับชั้นดังต่อไปนี้

1. พระมหาลี เจ้าจอมมารดาและเจ้าจอม
2. พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน
3. ข้าราชการ

พระมหาลี เจ้าจอมมารดาและเจ้าจอม

พระมหาลี หมายถึงพระภรรยาเจ้าซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงสถาปนาจากพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงในชั้นลูกหลวงคือ เป็นพระราชธิดาในพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน และในชั้นหลานหลวงคือเป็นพระราชนัดดาในพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน ตลอดจนสตรีสามัญชนที่ทรงสถาปนาเป็นพระมหาลีซึ่งตำแหน่งพระมหาลีนั้นมีหลายลำดับชั้น ในระยะแรกแบ่งเป็นสามชั้นคือ พระอัครมเหสี พระอัครชายา และแม่ยั่วเจ้าเมือง ต่อมาได้มีการสถาปนาตำแหน่งพระมหาลีเพิ่มขึ้นแต่ไม่ได้มีการบันทึกไว้ชัดเจนถึงลำดับชั้นของพระมหาลี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอธิบายเกี่ยวกับตำแหน่งพระมหาลีไว้ในธรรมเนียมราชตระกูลกรุงสยามว่า

...จะว่าด้วยผู้หญิงมีศักดิ์ ตั้งแต่พระอัครมเหสี จนถึงนางห้ามเจ้าต่างกรม ในเรื่องผู้หญิงนี้ ยากที่จะว่าให้เป็นแน่ลงได้ ด้วยในเมืองไทยเราไม่ใคร่จะได้นับยศผู้หญิงตามสามี มักจะนับแต่ยศตามบิดา จึงจะกำหนดยากนัก โดยที่ผู้คนนิยมในหลวงมีชื่อต่าง ๆ จะกำหนดว่าอย่างไรเพียงใดก็ไม่มีกำหนด ด้วยตั้งแต่ตั้งกรุงเก่ามาจนถึงบัดนี้ห้าร้อยปีเศษ ยังไม่ได้ยินว่ามีการอภิเษกพระมหาลีอย่างไรสักครั้งหนึ่งเลยในหนังสือออกชื่อพระ

³⁷ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เกิดวังปารุสก์, พิมพ์ครั้งที่ 11 (กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์ ริเวอร์บุ๊ก จำกัด, 2540), หน้า 150.

มเหสี แต่พระมเหสีนั้นจะเป็นขึ้นเมื่อไรก็ไม่รู้ เป็นแต่จะเรียกเมื่อไรก็เรียก ไม่เห็นมีการตั้งแต่งกันจนสักครั้งเดียว คำที่เรียกนั้นมีกันหลายอย่าง ในกฎมณเฑียรบาล ที่เป็นของเก่าเห็นเรียกอยู่สามอย่างเป็นสามชั้น 1. ชั้น 1 เรียกว่า พระอัครมเหสี 2. ชั้น 2 เรียกว่า พระอัครชายา ก็มีสคล้ายกับพระมเหสี 3. ชั้น 3 เรียกว่าแม่ยั่วเมือง มียศต่ำลงมาหน่อยหนึ่ง นางที่แม่เจ้ายั่วเมืองขึ้นไปเป็นที่ 2 ก็มีแต่มีลูกเป็นสมเด็จพระเอกาทศธรรมทั้งสามชั้น มาภายหลังเป็นอัครมเหสีใหญ่ ราชมเหสีขวา พระมเหสีซ้าย พระราชเทวีก็มี แต่บางทีคนเดียวนั้น นางที่เรียกว่าพระราชเทวี ไม่รู้ว่าอย่างไรจะเป็นยศสูงกว่ากัน อย่างไรเป็นยศแม่ เพราะไม่ได้จากสุพรรณบัฏตั้งพระอัครมเหสีสักครั้งหนึ่ง จะเทียบว่าอย่างกวี³⁸ เมืองประเทศนั้นไม่ได้ จะไปเทียบว่าเป็นอื่น ๆ นอกจากกวีก็เห็นจะเทียบไม่ได้ เพราะความยกย่องของไทยนั้นก็เข้าใจอย่างไร ๆ ว่าเป็นเมียของในหลวง แต่ไม่มีกำหนดว่าทำไ้...³⁹

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสถาปนาพระมเหสีเพียง 2 พระองค์คือ พระองค์เจ้าหญิงโสมนัสวัฒนาวดี⁴⁰ (สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี) พระธิดาในพระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระราชโอรสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์เจ้าลักขณานุคุณเป็นพระอนุชาในพระองค์เจ้าหญิงวิลาส(กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ)ซึ่งเป็นพระราชธิดาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดปรานมากที่สุด ต่อมาเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดีสิ้นพระชนม์ ได้โปรดเกล้าฯสถาปนาหม่อมเจ้าหญิงรำเพย พระธิดาพระเจ้าราช

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved

³⁸ กวีนั้นหมายถึง พระราชินีหรือมเหสีของพระมหากษัตริย์

³⁹ ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ของ นาย เอ.บี กริสโวลด์ ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงแปล, พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าจักรพันธ์เพ็ญศิริ ม.จ.ก.,ป.จ.,ม.ว.ม. 30 มีนาคม 2537, หน้า 32.

⁴⁰ เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย จะบับมีพระรูป, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), 2538), หน้า 38-39.

วรวงศ์เชอพระองค์เจ้าศิริวงศ์ กรมหมื่นมมาตยาพิทักษ์เป็นพระนางเชอพระองค์เจ้าภมราภิรมย์⁴¹
(กรมสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงสถาปนาพระมเหสีจากพระบรมสวนวงศ์ชั้นสูงหลายพระองค์คือ สถาปนาพระเจ้าพี่นางเธอ 1 พระองค์ได้แก่ พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์ทักษิณชนาราชบุตรี สถาปนาพระเจ้าน้องนางเธอ 4 พระองค์ได้แก่ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสว่างวัฒนา พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรีและพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสุกุมลมารศรี สถาปนาพระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว 3 พระองค์คือ หม่อมเจ้าหญิงเสาวภาคนารีรัตน์ หม่อมเจ้าหญิงอุบลรัตน์นรินาคและหม่อมเจ้าหญิงสาย นอกจากนั้นสถาปนาเจ้าดารารัศมี พระธิดา พระเจ้าอินทวิชยานนท์เจ้าหลวงแห่งเชียงใหม่องค์ที่ 7 ขึ้นเป็นพระมเหสีอีกพระองค์หนึ่ง

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์มีพระราชดำริในเรื่องการสถาปนาพระมเหสีตามแบบตะวันตกมากกว่าที่จะดำเนินตามแบบแผนที่ใช้กันมาแต่เดิม คือไม่ทรงโปรดการรับสตรีเป็นข้าบาทบริจาริกาในแบบเก่า ที่พระมหากษัตริย์จะต้องเลือกพระมเหสีในหมู่พระพี่นางพระน้องนาง ซึ่งเป็นพระราชธิดาร่วมพระบรมชนกนาถจึงจะถือว่าพระราชโอรสธิดากำเนิดมาจะได้เป็นเจ้านายผู้สูงศักดิ์ พระองค์ทรงตะขิดตะขวงใจในข้อนี้เพราะได้ทรงไปใช้ชีวิตอยู่ในประเทศยุโรป ซึ่งวัฒนธรรมตะวันตกถือกันว่าญาติที่ใกล้ชิดไม่ควรจะแต่งงานกัน⁴² พระองค์จึงทรงสถาปนาพระมเหสีจากสตรีในราชินิกุล ธิดาขุนนาง และพระบรมวงศานุวงศ์แต่ไม่ใช่พระบรมวงศานุวงศ์ในชั้นที่ 5⁴³ ได้แก่ คุณประไพ สุจริตกุล (สมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิ์ศจี พระวรราชชายา) หม่อมเจ้าหญิงวรวงศ์พิมล วรวงศ์ (พระนางเชอลักษมีลาวัณ) และคุณเครือแก้ว อภัยวงศ์ (พระนางเจ้าสุวัทนา พระวรราชเทวี)⁴⁴

เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม หมายถึงสตรีที่ถวายตัวเป็นข้าบาทบริจาริกา ส่วนใหญ่เป็นธิดาของเหล่าขุนนาง แบ่งออกเป็น 3 ชั้นคือ 1. เจ้าจอมชั้นเล็ก 2. เจ้าจอมชั้นกลาง 3. พระสนมเอก

เจ้าจอมชั้นเล็ก โดยมากเป็นสตรีวัยรุ่นขึ้นไปจนถึงวัยสาว เมื่อเข้าถวายตัวเป็นบาทบริจาริกาจะได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำสำหรับประดับยศ ถือเป็นเจ้าจอมรุ่นเล็กซึ่งจะต้องขึ้นอยู่

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

⁴² สาระ มีผลกิจ, สตรีในราชสำนักสยามตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาล

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2394-2468, หน้า 43.

⁴³ พระบรมวงศานุวงศ์ในชั้นที่ 5 หมายถึง พระราชโอรส – พระราชธิดา ในรัชกาลที่ 5 ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงเจ้านายฝ่ายในจึงหมายถึงพระราชธิดาในรัชกาลที่ 5

⁴⁴ โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก ก

ภายใต้ความปกครองดูแลของพระสนมชั้นผู้ใหญ่หรือพระอัครมเหสีองค์ใดองค์หนึ่งที่มีอาวุโสสูงกว่าที่ตนสังกัดอยู่ และจะมีหน้าที่รับราชการในพระองค์เจ้านายที่อยู่ในสังกัดอีกหน้าที่หนึ่งด้วย

เจ้าจอมชั้นกลาง เป็นสนมชั้นสูงกว่ารุ่นเล็กซึ่งเรียกว่าเจ้าจอมอยู่งาน คือผู้ที่ได้ถวายตัวเป็นข้าบาทบริจาริกา และเคยรับราชการได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำกับได้พระราชทานตราตำแหน่งพระสนมแล้ว ส่วนมากเจ้าจอมรุ่นนี้มักจะเป็นผู้อยู่ในวัยสาว

พระสนมเอก คือบรรดาเจ้าจอมชั้นผู้ใหญ่ที่รับราชการเป็นข้าบาทบริจาริกางานมีพระราชโอรส-ธิดาแล้ว ซึ่งจะได้รับกรณานามว่าเจ้าจอมมารดา หรือแม้ไม่มีพระราชโอรส-ธิดาแต่มีอาวุโสสูงกว่าเจ้าจอมอยู่งานรุ่นกลางและรุ่นเล็ก เจ้าจอมชั้นนี้ส่วนมากจะเป็นผู้ที่ประกอบคุณงามความดีไว้ในราชการมาแล้วและได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์คือตราจุลจอมเกล้าสำหรับฝ่ายในชั้นสูงขึ้นตามลำดับและเครื่องเชิดชูเกียรติอย่างอื่นอันอยู่ในขั้นฐานันดรศักดิ์แห่งความเป็นเจ้าจอมชั้นพระสนมเอก⁴⁵

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเจ้าจอมมารดาซึ่งเป็นหม่อมเจ้า 1 พระองค์ คือ หม่อมเจ้าหญิงพรรณราย(สถาปนาเป็นพระองค์เจ้าหญิงพรรณรายในรัชกาลที่ 5) พระธิดาในพระองค์เจ้าศิริวงศ์กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ มีเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมที่เป็นสตรีสามัญชนอีกจำนวน 41 คน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมเป็นสตรีสามัญชนจำนวน 143 คน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเจ้าจอม 1 คน คือ คุณเป็รื่อง สุจริตกุล (พระสุจริตสุดา)

พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน

เจ้านายฝ่ายในกลุ่มนี้เป็นพระญาติซึ่งเกิดในราชตระกูล ประกอบด้วยเจ้านายฝ่ายในลำดับชั้นต่าง ๆ คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า

เจ้านายฝ่ายในชั้นเจ้าฟ้า ได้แก่พระราชธิดา ซึ่งมี 2 ชั้นคือ เจ้าฟ้าชั้นเอก และเจ้าฟ้าชั้นโท ขึ้นอยู่กับพระยศของพระมารดา เจ้าฟ้าชั้นเอกคือเจ้าฟ้าซึ่งพระมารดาเป็นพระอัครมเหสี หรือเป็นพระราชธิดาพระมหากษัตริย์พระองค์ก่อน เจ้าฟ้าชั้นนี้เรียกกันว่า “ทูลกระหม่อม” ส่วนเจ้าฟ้าชั้นโทคือเจ้าฟ้าซึ่งพระมารดาทรงศักดิ์รองลงมา เจ้าฟ้าชั้นนี้เรียกกันว่า “สมเด็จ”

เจ้านายฝ่ายในชั้นพระองค์เจ้า เป็นราชสกุลยศที่รองลงมาจากเจ้าฟ้า พระองค์เจ้ามี 3 ชั้น ชั้นที่ 1 คือ พระราชธิดาที่ประสูติแต่พระสนม ชั้นที่ 2 คือ ราชนัดดาซึ่งพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าและ

⁴⁵ อุทุมพร, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง, พิมพ์ครั้งที่ 6

พระมารดาเป็นเจ้า ชั้นที่ 3 คือ พระราชนัดดาซึ่งพระบิดาและพระมารดาเป็นพระองค์เจ้าด้วยกัน หรือพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าชั้นเอกแต่มารดามีได้เป็นเจ้า

เจ้านายฝ่ายในชั้นหม่อมเจ้า เป็นราชสกุลยศจองลงมาจากพระองค์เจ้าคือ พระธิดาของ เจ้าฟ้าและพระองค์เจ้าโดยสกุลยศ (ถ้าหากเป็นพระธิดาของพระองค์เจ้าตั้งคือ แต่งตั้งเป็นพระองค์ เจ้าภายหลัง พระธิดาจะเป็นหม่อมราชวงศ์)⁴⁶

เจ้านายฝ่ายในชั้นเจ้าฟ้าซึ่งเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี เพียงพระองค์เดียวเป็นเจ้าฟ้าชั้นเอกคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงจันทรมณฑลโสภณภควดี ซึ่งเป็น พระขนิษฐาร่วมพระชนนีในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาพระมเหสีเพียง 2 พระองค์ และสิ้นพระชนม์เมื่อพระชนมายุ ยังน้อย นอกจากนั้นยังมีเจ้านายฝ่ายใน ในชั้นพระองค์เจ้าซึ่งเป็นพระราชธิดาพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวน 42 พระองค์

เจ้านายฝ่ายในชั้นเจ้าฟ้าซึ่งเป็นพระราชธิดาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวนมากกว่าในรัชกาลที่ 4 เนื่องจากทรงสถาปนาพระมเหสีถึง 9 พระองค์ เจ้านายฝ่ายในที่ เป็นเจ้าฟ้าชั้นเอกประสูติแต่พระราชมารดาซึ่งเป็นพระราชธิดามีจำนวน 8 พระองค์ ส่วนใหญ่สิ้น พระชนม์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ที่เจริญพระชนม์มีเพียงสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ สุขุม ขัตติยกัลยาณดี ประสูติแต่พระนางเจ้าสุกุมลมารศรีพระราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง วไลยอลงกรณ์ ประสูติแต่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี เจ้านายฝ่ายในที่เป็น เจ้าฟ้าชั้นโทที่ประสูติแต่พระราชมารดาที่เป็นพระราชนัดดา มีจำนวน 5 พระองค์คือ 1. สมเด็จพระ เจ้าฟ้าจันทราสรัทสวารวโรพัรลักษ์ณสมบัตริรัตนกุมารี ประสูติแต่พระอัครชายาเธอ พระองค์ เจ้าเสาวภาคณวีร์รัตน์ 2. สมเด็จพระเจ้าฟ้าเยาวมาลย์นฤมล สรรพสกนธ์กัลยาณี ประสูติแต่พระอัครชายา เธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตน์นรินนาค 3. สมเด็จพระเจ้าฟ้านภางกรจรัสศรี 4. สมเด็จพระเจ้าฟ้ามลีนินภคารา สิริภาพรรณวดี และ 5. สมเด็จพระเจ้าฟ้านิภานภดล ทั้ง 3 พระองค์ ประสูติแต่พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ และมีเจ้านายฝ่ายในซึ่งเป็นพระราชธิดาในชั้นพระองค์เจ้าใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีก จำนวน 30 พระองค์

ส่วนพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชธิดาเพียงพระองค์เดียว เป็น เจ้าฟ้าชั้นเอก คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพรรณวดี⁴⁷

⁴⁶ เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย ฉบับมีพระรูป, หน้า 3-4.

⁴⁷ โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก ข

เจ้านายฝ่ายในชั้นหม่อมเจ้าซึ่งเป็นพระธิดาของเจ้าฟ้าและพระองค์เจ้านั้น จะมีวังของพระบิดาเป็นที่ประทับอยู่ต่างหาก จะเข้ามาอยู่ในราชสำนักฝ่ายในเมื่อเข้ามาถวายตัวกับเจ้านายฝ่ายใน และอาจกลับไปอยู่ที่วังของพระบิดา เจ้านายในชั้นนี้จึงมีจำนวนไม่แน่นอน นอกจากนั้นแล้วยังมีเจ้านายฝ่ายในซึ่งเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ ในชั้นที่ 2 และชั้นที่ 3 บางพระองค์ซึ่งมีพระชนมายุยืนจนถึงรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5

ข้าราชการ

ข้าราชการคือ กลุ่มสตรีที่เจ้านายและขุนนางฝากฝังให้เข้ามาอยู่ในราชสำนักฝ่ายในกับเจ้านายฝ่ายในตามตำแหน่งต่าง ๆ ตั้งแต่ยังเล็กเพื่อให้ได้รับการอบรมกิริยามารยาท และเรียนรู้วิชาการต่าง ๆ ตามแบบสตรีชาววัง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเล่าถึง ลักษณะของการฝึกสอนว่า ในเบื้องต้นฝึกหัดกิริยามารยาททั้งกิริยาวาจาและให้รู้จักสัมมาคารวะก่อน แล้วให้เรียนหนังสือและการเรือน การฝึกสอนกิริยามารยาทและสัมมาคารวะจะสอนให้เรียนรู้โดยให้เป็นผู้ถือหีบหมากตามหลังเจ้านายผู้ใหญ่ไปในที่ต่างๆ เพื่อให้เห็นกิริยามารยาท และลักษณะการเข้าสมาคม ทั้งจะได้รู้จักเพื่อนลูกคู่ดีที่อยู่ในวังด้วย ในเวลาต่อมาถ้าผู้ใดมีหน่วยก้านดีก็อาจถูกคัดเลือกให้เป็นนางพนักงาน ถวายตัวเป็นข้าราชการฝ่ายใน ในตำแหน่งหน้าที่ต่าง ๆ เช่น เป็นพนักงานพระภุชยานักงานพระศรี พนักงานเชิญเครื่องราชูปโภคตามเสด็จ เป็นมโหรีหรือฟ้อนรำ⁴⁸ ส่วนสตรีชาววังที่ไม่ได้ถวายตัวทำราชการก็อาจลาออกไปมีครอบครัวตามฐานะของสกุล หรืออาจอยู่รับใช้เจ้านายในตำแหน่งหรือสำนักที่ตนสังกัดอยู่ต่อไป จำนวนของข้าราชการในแต่ละรัชสมัยจะมีมากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับจำนวนของพระบรมวงศานุวงศ์ แต่ละพระองค์จะมีข้าราชการภายใต้อุปการะซึ่งมีจำนวนมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับพระอิสริยยศ

นอกจากนั้นยังมีสตรีอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งถือว่าเป็นกลุ่มข้าราชการชั้นต่ำ คือ “โขน” สตรีกลุ่มนี้เข้ามารับการการ โดยการเกณฑ์ให้พลัดเปลี่ยนเวรกันเข้ามารับราชการตั้งแต่รุ่นสาว ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเลิกเกณฑ์และเปลี่ยนเป็นจ้างตามใจสมัคร สตรีกลุ่มนี้มีหน้าที่รักษาประตู่วังและรับใช้ในกิจการงานต่างๆ ในราชสำนักฝ่ายใน

⁴⁸ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก (กรุงเทพฯ: บริษัทรวมสาส์น, 2525), หน้า 90-91.

การแบ่งพื้นที่ในราชสำนักฝ่ายใน

ภายในเขตพระราชฐานชั้นในซึ่งเป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายในและข้าราชการบริพารมีการจัดแบ่งพื้นที่ตามลำดับพระอิสริยยศ และความสำคัญ โดยยึดเอาที่ประทับของพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลาง ตำแหน่งที่ประทับของเจ้านายฝ่ายในจะตั้งอยู่ใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์หรือพระมเหสีซึ่งเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ตามลำดับพระอิสริยยศและความสำคัญ มีการปรับปรุงและก่อสร้างเพิ่มเติมเรื่อยมาตามจำนวนของเจ้านายฝ่ายในและข้าราชการที่เพิ่มขึ้นตามลำดับ ดังนี้

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ตำแหน่งของเจ้านายฝ่ายในสร้างด้วยไม้ตามแบบเรือนหมู่ซึ่งมีลักษณะเป็นแบบเรือนไทยภาคกลาง มีตำแหน่งที่สำคัญอยู่ 3 หลัง คือ

1. **พระตำหนักดึก** เป็นตำแหน่งที่ประทับของกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ สมเด็จพระบรมราชินีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
2. **พระตำหนักแดง** เป็นตำแหน่งที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุมิตรราชกุมารี สมเด็จพระพี่นางองค์น้อยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
3. **พระตำหนักเขียว** เป็นตำแหน่งที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระเทพสุดาวดี สมเด็จพระพี่นางองค์ใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ส่วนตำแหน่งของพระสนมเอก เจ้าจอม และข้าราชการอื่น ๆ ตั้งอยู่หลังตำหนักประธาน 3 หลัง⁴⁹ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เจ้านายฝ่ายในและข้าราชการมีจำนวนเพิ่มขึ้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขยายเขตพระบรมมหาราชวังไปทางทิศใต้เพื่อขยายพื้นที่พระราชฐานชั้นในให้กว้างขวาง⁵⁰

...กาลนี้ในพระราชวังก็คับแคบไปด้วย พระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าลูกเธอ มีขึ้นเป็นอันมากต้องทำตำหนักให้อยู่ทุก ๆ พระองค์ เจ้าจอมข้างในจะอยู่ก็ไม่พอกัน แต่บ้านท่านเสนาบดีผู้ใหญ่ก็ไม่มีตัวแล้ว มีแต่บุตรหลานจึงโปรดให้หาที่แลกเปลี่ยนพระราชทานให้ จึงขยายกำแพงพระราชวังออกไปถึงวัดพระเชตุพน ไร่ถนนใหญ่ในระหว่งนั้น ขยายเขื่อนเพชรตามออกมาได้ที่พระราชวังกว้างขวางออกไป จึงให้ทำประตู

⁴⁹ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเอื้อน เกษมศรี ณ อุทยาน (กรุงเทพฯ : วัฒนธรรมการพิมพ์, 2527), หน้า 13-14.

⁵⁰ โปรดดูแผนผังในภาคผนวก ค

สกัดเหนือสกัดได้ขึ้นพระราชทานชื่อประตูกัดเหนือว่าประตูปัททกบวร
สกัดได้ชื่อประตุนทรศึกษา....⁵¹

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการปรับปรุงและสร้างตำหนักในเขตพระราชฐานชั้นในขึ้นอีกหลายหลัง เนื่องจากอาคารเก่าทรุดโทรมลงและมีข้าราชการฝ่ายในเพิ่มมากขึ้น รูปแบบของตำหนักเปลี่ยนจากตำหนักไม้เป็นตำหนักตึก มีขนาดใหญ่เล็กไม่เท่ากันขึ้นอยู่กับความสำคัญของผู้อยู่อาศัยในอาคารนั้น ในรัชสมัยนี้ได้มีการแบ่งพื้นที่อย่างเป็นสัดส่วนดังต่อไปนี้

แถวที่ 1 ตั้งอยู่บนถนนสายหลักจากประตูราชสำราญหลังพระมหาราชเทียร ตำหนักที่ตั้งอยู่ในพื้นที่บริเวณนี้เป็นตำหนักเดี่ยวล้อมรอบด้วยถนนและเป็นตำหนักที่ประทับของพระมหาลิขิต พระราชเทวี และพระสนมเอก

แถวที่ 2 ตำหนักมีขนาดเล็กกว่าแถวที่ 1 ยังคงเป็นตำหนักเดี่ยวล้อมรอบด้วยถนน เป็นตำหนักที่ประทับของเจ้าจอมมารดาและพระราชธิดา

แถวที่ 3 และแถวที่ 4 เป็นเรือนแถว แต่ละแถวหันหน้าอาคารไปทางทิศใต้ เป็นที่อยู่ของเจ้าจอมและพนักงานชั้นผู้ใหญ่⁵²

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯให้สร้างหมู่พระอภิเนาว์นิเวศน์เพื่อเป็นที่ประทับในบริเวณสวนขวา รวมทั้งซ่อมแซมอาคารต่างๆ ที่ทรุดโทรม นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯให้ปรับปรุง “เขื่อนเพชร” ซึ่งเดิมเป็นอาคารชั้นเดียวให้เป็น 2 ชั้น เป็น “เล่าเต็ง” จึงกลายเป็นศัพท์ที่เรียกกันในสมัยต่อมาว่า “เต็ง” และสร้างเขื่อนเพชรเพิ่มขึ้น โดยสร้างเป็นอาคารแถวยาว 2 แถว ความยาวตั้งแต่กำแพงพระราชวังด้านทิศตะวันออกจดทิศตะวันตกไปชนกับเขื่อนเพชรเดิม⁵³ เรียกว่าเต็งแถวท่อและเต็งแดง⁵⁴ ลักษณะของอาคารเป็นอาคารครึ่งตึกครึ่งไม้ ชั้นล่างก่ออิฐถือปูนชั้นบนเป็นไม้ ให้เป็นที่อยู่อาศัยของพนักงานสตรีทั้งหลายทั้งปวงที่มีหน้าที่รับราชการอยู่ในวังหลวงเช่น คุณเฝ้าแก่ต่าง ๆ พวกพนักงานเฝ้าที่ ชาวห้องพระเครื่องต้น จ่ากรมโขนและพนักงาน

⁵¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2505), หน้า 92-93.

⁵² ม.ร.ว. งามน้อย สักดิ์ศรี, และคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 37-39.

⁵³ โปรดดูแผนผังในภาคผนวก ก

⁵⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 73.

ผู้มีฝีมือในการทำงานต่าง ๆ อันจำเป็นต้องเข้าปฏิบัติการอยู่เนื่อง ๆ หรือผู้ที่ไม่มีสถานภาพของตนเอง อยู่ก็มาพักอาศัยกินอยู่หลับนอนที่นี่ได้โดยไม่แยกสังกัด⁵⁵

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับตำแหน่งใน เขตพระราชฐานชั้นในมากยิ่งขึ้นกว่ารัชสมัยใดๆ มีตั้งแต่การแก้ไขตำแหน่งเดิมบ้าง เปลี่ยนแปลง ตำแหน่งโดยยกขึ้นเป็นสองชั้นบ้าง ตลอดจนรื้อถอนตำแหน่งเดิมสร้างขึ้นใหม่หมด

ในรัชสมัยนี้เขตพระราชฐานชั้นในประกอบไปด้วยอาคารและตำแหน่งต่าง ๆ ประมาณ 100 หลัง มีขนาดใหญ่และเล็กไม่เท่ากัน ตำแหน่งและอาคารในพระราชฐานชั้นใน ในรัชสมัยนี้แบ่งเป็น 3 ระดับตามสถานภาพของผู้อยู่ ดังต่อไปนี้

1. อาคารในส่วนหน้า

อาคารในส่วนหน้าคือ อาคารที่อยู่บริเวณส่วนที่เชื่อมต่อกับเขตพระราชฐานชั้นกลาง ประกอบด้วยที่ประทับของสมเด็จพระอัครมเหสี พระราชเทวี พระอัครชายา พระราชวงศ์ชั้นสูงบาง พระองค์ และเจ้าจอมมารดาบางท่านที่มีภูมิลำเนาทางสายตระกูลใกล้ชิดและมีบทบาทกับองค์ พระมหากษัตริย์ ลักษณะอาคารที่ประทับจะเป็นตำหนักตึกแบบตะวันตกที่มีขนาดใหญ่โตสม พระเกียรติและฐานะ⁵⁶ ประกอบด้วย

1.1 ตำหนักสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ตั้งอยู่ด้านหลังหมู่พระที่นั่ง จักริมหาปราสาทมีสะพานติดต่อกับสวนสวรรค์⁵⁷ และทอดเข้าสู่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยเป็นที่บรรทมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะซึ่งเรียกกันเป็นการภายในว่า “ในที่” แต่เดิมตำหนักนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ สร้างเป็นที่ประทับร่วมกันของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์พระบรมราชเทวี สมเด็จพระ นางเจ้าสว่างวัฒนาพระราชเทวีและสมเด็จพระนางเธอพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี(พระยศใน

⁵⁵ นางอมรรตุมารักษ์, วังหลวง (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2526), หน้า 107-108.

⁵⁶ สาระ มีผลกิจ, สตรีในราชสำนักสยามตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2394-2468, หน้า 111-113.

⁵⁷ สวนสวรรค์ คือหอก่ออิฐถือปูนที่สร้างขึ้นบริเวณส่วนกลางระหว่างพระวิมานกับพระตำหนักของ สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ เป็นรูปสี่เหลี่ยมสูงเท่ากับชั้นสองของพระที่นั่ง เป็นหอนอนไม่มีหลังคากลาย าดาดฟ้า มีสะพานทอดข้ามติดต่อกันไปมาถึงกันได้จากพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยไปสู่หอนี้ มีลักษณะคล้ายเป็นสวน บุปผชาติปลูกประดับด้วยพันธุ์ไม้ดอกไม้เลื้อยและไม้กระดาง เป็นที่สำหรับเสด็จไปทรงเล่นปลูกต้นไม้ก่อนเข้านอน สร้างอ่างน้ำพุเลี้ยงปลาญี่ปุ่นพันธุ์งาม ๆ แปลก ๆ บางเวลาเสด็จทรงพระสำราญในท่ามกลางสมเด็จพระอัคร มเหสี อัครเทวีและพระราชโอรส ธิดา เป็นเขตหวงห้ามและเป็นทางเฉพาะพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและ เจ้าชายเท่านั้น โปรดดูรายละเอียดใน นางอมรรตุมารักษ์, วังหลวง, หน้า 92.

ขณะนั้น) ซึ่งร่วมพระชนนีเดียวกัน แต่กาลต่อมาสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์พระบรมราชเทวีสิ้นพระชนม์ ส่วนพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี เสด็จไปประทับที่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ซึ่งเรียกกันว่า “ที่บน” ชาววังจึงขนานนามสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯว่า “สมเด็จพระที่บน” พระตำหนักจึงเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีร่วมกับพระราชโอรสและพระราชธิดา เป็นตำหนักใหญ่หลังเดียวที่มีรูปแบบเฉพาะตัว นับว่าเป็นตำหนักประธานในหมู่ตำหนักในสมัยรัชกาลที่ 5⁵⁸ ชาววังจึงขนานนามสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ว่า “สมเด็จพระตำหนัก”

1.2 *ตำหนักพระนางเจ้าสุโขมาลมารศรี พระราชเทวี* เดิมเป็นที่ตั้งตำหนักแดงของสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีในรัชกาลที่ 2 ลักษณะอาคารเป็นแบบตะวันตกคล้ายกับอาคารในประเทศอิตาลีตอนใต้⁵⁹

1.3 *ตำหนักพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ* ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกคู่กับตำหนักสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ เนื่องจากพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์มีหน้าที่ในการควบคุมห้องพระเครื่องต้นซึ่งเป็นห้องประกอบพระกระยาหารถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตำหนักดังกล่าวจึงมีส่วนที่จัดทำเป็นห้องเครื่องต้นใหญ่ต่างไปจากตำหนักอื่น ๆ

1.4 *ตำหนักพระราชชายาเจ้าดารารัศมี* ตำหนักนี้ตั้งอยู่ริมถนนจากประตูราชสำราญในอยู่ส่วนเดียวกับตำหนักของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ และตำหนักของพระอัครชายาฯ เป็นอาคารตึก 3 ชั้น มีลักษณะที่ผสมผสานระหว่างอิตาลีเลียนเรอเนซองส์ (Italian Renaissance) กับมีส่วนประกอบอาคารบางอย่างเป็นแบบตะวันออก⁶⁰

1.5 *ตำหนักเจ้าคุณจอมมารดาแพ (แห่งสกุล บุนนาค)* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักอยู่หลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานในหมู่พระมหามณเฑียร เนื่องจากในตอนต้นรัชกาลเจ้าคุณจอมมารดาแพมีหน้าที่อยู่ปฏิบัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและนอนค้างอยู่ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ตำหนักที่พักจึงจำเป็นต้องอยู่ใกล้ชิดกับที่ประทับของพระมหากษัตริย์⁶¹

⁵⁸ ม.ร.ว.แฉ่งน้อย ศักดิ์ศรี, การศึกษาวิวัฒนาการทางสถาปัตยกรรมเขตพระราชฐานชั้นในของพระบรมมหาราชวัง, หน้า 146.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 130.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 127.

⁶¹ สาระ มีผลกิจ, สตรีในราชสำนักสยามตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2394-2468, หน้า 118.

1.6 *ตำแหน่งพระบรมมหารัชมัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุครัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม)* หรือที่ชาววังเรียกกันว่าทูลกระหม่อมแก้ว ทรงเป็นเจ้านายฝ่ายในที่อภิบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ตำแหน่งตั้งอยู่หลังพระมหารัชมัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุครัตนราชประยูร (พระองค์เจ้าละม่อม) ที่นั่งคู่เสด็จมาปราสาท ตำแหน่งนี้เป็นที่ประทับของพระบรมวงศานุวงศ์ที่สำคัญมาโดยตลอด เดิมเป็นที่ตั้งของตำหนักกรมสมเด็จพระศรีสุครักษ์พระขนิษฐภคินีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพอดิศัย พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จมาประทับ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นตำหนักสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตำแหน่งนี้เป็นที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้าสุทนต์มณี กรมพระยาตำราจรรยาภาพเมื่อครั้งทรงพระเยาว์ พระบรมมหารัชมัยยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุครัตนราชประยูรประทับ ณ พระตำหนักนี้จนกระทั่งเสด็จสวรรคตใน พ.ศ.2430

1.7 *ตำแหน่งพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอัมพันทรีปริษา และพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าทิพยาลังการ ในเจ้าจอมมารดาเส* ตั้งอยู่หลังพระมหารัชมัยยิกาเธอ กรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ซึ่งตั้งอยู่ในกลุ่มเดียวกับตำหนักพระอัครมเหสี ทั้งที่พระมารดาเป็นเพียงเจ้าจอมมารดา และพระราชธิดาทั้งสองก็ทรงดำรงพระยศพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าฝ่ายในเท่านั้นไม่ถึงระดับสมเด็จพระเจ้าฟ้า ที่เป็นเช่นนี้คงจะเนื่องมาจากสายสกุลเดิมทางเจ้าจอมมารดาเส คือ พระยาอัมพันทรีภามาตย์ (ดิส โรจนดิศ) ข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเป็นขริวตาของเจ้านายทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในซึ่งล้วนมีบทบาทในราชสำนักทั้งสิ้น จากตัวอย่างดังกล่าวนี้จึงเห็นได้ว่าภูมิหลังของเจ้าจอมมารดา ทั้งในแง่ของตระกูลที่มีความสัมพันธ์กับพระราชวงศ์ชั้นสูงตลอดจนความใกล้ชิดเบื้องยุคลบาทและพระราชนิยมในส่วนพระองค์เป็นปัจจัยเสริมสถานภาพของเจ้านายฝ่ายใน ได้เป็นอย่างดี

1.8 *ตำแหน่งพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์ราไพและพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอดิสรุยาภาในเจ้าจอมมารดาอ่อน กับตีกเจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ และเจ้าจอมเอื้อน* ซึ่งมาจากสกุลขุนนาง บางครั้งชาววังเรียกเจ้าจอมกลุ่มนี้โดยรวมว่า เจ้าจอม “ก๊กออ” หรือ “พงค์ออ” เนื่องจากเจ้าจอมทุกพระองค์มีนามเป็นอักษร อ⁶² เหมือนกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักของเจ้าจอมกลุ่มนี้ 2 หลังๆ หนึ่งเป็นตึก 2 ชั้น

⁶² ศุกร บุนนาค, เจ้าจอมมารดาอ่อน ป.จ. ในรัชกาลที่ 5, ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ (ทรงเรียบเรียง), ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมมารดาอ่อน ป.จ. ในรัชกาลที่ 5 ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 22 มีนาคม พุทธศักราช 2512, หน้า (8).

ขนาดใหญ่เป็นของเจ้าจอมมารดาอ่อนกับพระธิดาสองพระองค์คือ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพและพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอดิษฐ์สุริยาภา อีกตำแหน่งสร้างให้เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ และเจ้าจอมเอี่ยม ระหว่างตำแหน่งทั้งสองมีทางเชื่อมไปมาหากันได้ โดยสะดวก การที่เจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมจากสายสกุล “ขุนนาค” ได้รับพระมหากรุณาธิคุณเช่นนี้ นอกจากจะแสดงถึงความสามารถในการถวายงานให้เป็นที่ต้องพระทัย ยังสะท้อนให้เห็นถึงการส่งเสริมอำนาจโดยการแต่งงานกับพระธิดาของตระกูลขุนนาค ซึ่งมีอำนาจทางการเมืองสูงมากและแสดงให้เห็นถึงบทบาทของสตรีในฐานะเป็นสื่อกลางของความสัมพันธ์ในระบบเครือญาติระหว่างกลุ่มตระกูลที่มีอำนาจในทางการเมืองอีกด้วย

1.9 ตำแหน่งพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภาและพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์ ในเจ้าจอมมารดาชุ่ม (สกุลไกรฤกษ์) ตั้งอยู่ด้านข้างของตึกเจ้าจอมก๊กอ และอยู่ทางด้านหลังของตำหนักพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวัสดิภริมย์ฯ สาเหตุสำคัญที่ทำให้พระราชธิดาทั้ง 2 พระองค์ในเจ้าจอมมารดาชุ่มมีตำหนักประทับอยู่ในกลุ่มเดียวกับพระอัครมเหสีและพระอัครชายา เป็นเพราะเจ้าจอมมารดาชุ่มนั้นเป็นเจ้าจอมที่ทรงโปรดปรานมากท่านหนึ่ง เป็นสตรีที่งดงามทันสมัยสามารถพูดภาษาอังกฤษและออกงานสมาคมชั้นสูงได้ นอกจากสมเด็จพระอัครมเหสีและสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ-ลูกเธอฝ่ายหน้าฝ่ายในบางพระองค์ เจ้าจอมมารดาชุ่มจะเป็นชายาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ตามเสด็จไปยังสถานที่ต่าง ๆ ได้

2. อาคารในส่วนกลาง

ส่วนกลางของพระราชฐานชั้นในส่วนใหญ่เป็นตำหนักที่ประทับของบรรดาพระเจ้าลูกเธอ กับเจ้าจอมมารดาในรัชกาลที่ 5 นอกจากนั้นยังมีตำหนักของเหล่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 2-4⁶³ และเจ้าจอมบางท่านด้วย อาคารนี้ตั้งอยู่ถัดจากส่วนหน้าไปจนจดส่วนหลังของเขตพระราชฐานซึ่งเป็นที่ตั้งของแถวตึก ลักษณะอาคารของตำหนักในเขตนี้มีทั้งสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกและตำหนักเรือนไทยก่ออิฐถือปูนที่สร้างมาตั้งแต่รัชกาลที่ 3 แล้วบูรณะซ่อมแซมและใช้ต่อมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีตั้งแต่ตำหนักขนาดกลางที่อยู่เพียงคนเดียว และเรือนที่อยู่ร่วมกันหลาย ๆ คน โดยจำแนกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ

⁶³ พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น 2-4 หมายถึงเจ้านายที่เป็นพระราชโอรสหรือพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ในรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 4 แต่ในที่นี้เป็นกรกล่าวถึงเจ้านายฝ่ายใน จึงหมายถึงเฉพาะพระราชธิดาในรัชกาลที่ 2 ถึงรัชกาลที่ 4

2.1 ตำแหน่งพระราชธิดาในระดับสกุลยศพระองค์เจ้ากับเจ้าจอมมารดา และเจ้าจอมที่สืบเชื้อสายจากสกุลข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และคหบดีที่สำคัญเช่น พระองค์เจ้าหญิงเจริญศรีชนมายุ เจ้าจอมมารดาตลับ เจ้าจอมมารดาเข้ม และเจ้าจอมมารดามรกฏ⁶⁴ เป็นต้น

2.2 ตำแหน่งของกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมในรัชกาลก่อนเช่น พระองค์เจ้าหญิงบุตรี กรมหลวงวรเสถรสุดา⁶⁵ พระองค์เจ้าหญิงโสมาวดี ศรีรัตนราชธิดา กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ⁶⁶ และเจ้าจอมมารดาวาดในรัชกาลที่ 4 เป็นต้น

3. อาคารในส่วนหลัง

อาคารในส่วนหลังนี้ประกอบด้วยเรือนสำหรับคนสามัญ พนักงาน และอาคารเบ็ดเตล็ดซึ่งอาคารที่มีลักษณะเด่นที่สุดคือตึกเป็นที่อยู่ของข้าหลวง พนักงานฝ่ายในระดับล่างตลอดจนพนักงาน โขลนและยาม

ส่วนประกอบที่สำคัญอีกแห่งหนึ่งในพระราชฐานชั้นในคือ “อุโมงค์” ตั้งอยู่ที่ริมประตูศรีสุทวารค์ เป็นสถานที่ๆ บรรดาชาววังทุกรุ่นทุกวัย ยกเว้นพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าจอม ท้าวนาง และคุณพนักงานชั้นสูงจะต้องไปถ่ายทุกข์ เป็นอาคารก่ออิฐถือปูน ภายในอุโมงค์มีทางเดินตรงกลาง สองข้างทางยกขึ้นสูงพอก้าวขึ้นลงได้ ตั้งถึงข้างล่างตลอดเป็นแนว บนยกพื้นกันฝาเป็นคอกสำหรับบังได้เฉพาะตัวคนเวลานั่ง⁶⁷ อุโมงค์จึงกลายเป็นสถานที่พบปะของสตรีชาววังด้วย ส่วนเจ้านายฝ่ายในจะลงบังคนทั้งเบาและหนักใส่โต หรือมีผู้ใส่ถึงเล็ก ๆ บ่ามีหน้าที่หิ้วไปทิ้ง⁶⁸

จารีตประเพณีกับเจ้านายฝ่ายใน

การดำเนินชีวิตของเจ้านายฝ่ายในนั้นอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์อันเข้มงวด ตามขนบธรรมเนียมประเพณีที่มีมาแต่โบราณ กฎมณเฑียรบาลกำหนดไว้ว่าพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์จะออกไปประทับนอกพระราชวังไม่ได้ ยกเว้นแต่พระชนนีหรือเจ้าจอมมารดาของพระราชโอรสอาจจะขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสด็จออกไปประทับหรืออยู่กับพระราชโอรสที่มีสะใภ้หลวงและออกวังได้แล้ว⁶⁹ ซึ่งพระมหากษัตริย์ก็จะทรงอนุญาตเป็นกรณีไป ส่วนเจ้าจอมมารดาท่านใดที่มีแต่

⁶⁴ โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก ก และดูแผนผังในภาคผนวก ค ประกอบ

⁶⁵ พระราชธิดาพระองค์สุดท้ายในรัชกาลที่ 3 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาอึ้ง

⁶⁶ พระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเที่ยง

⁶⁷ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน, หน้า 53.

⁶⁸ ส.ศิวรักษ์, สัมภาษณ์ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล, มูลนิธิเสฐียรโกเศศ นาคะประทีป จัดพิมพ์เนื่องในวันประสูติครบรอบศตวรรษ 3 สิงหาคม 2529, หน้า 82.

⁶⁹ แฉ่งน้อย สักคี่ศรี และคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 310.

พระธิดาก็จะต้องอยู่ในวังจนกว่าจะปลดชราไปเอง ดังนั้นเจ้านายฝ่ายในจึงต้องดำเนินชีวิตอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในซึ่งเป็นเสมือนเมืองเล็กๆ แห่งนี้ และต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่มีมาแต่โบราณอย่างเคร่งครัด หากมีการทำผิดก็จะมีกลงพระราชอาญานับตั้งแต่ภาคทัณฑ์ ไปจนถึงลดเบี้ยหวัดเงินปี ในบางกรณีที่ทำความผิดร้ายแรงก็อาจมีการริบราชบาตรและทรัพย์สินสมบัติเข้าเป็นของหลวง ถอดยศ และลงพระราชอาญาถึงขั้นติดสนม⁷⁰ กฎเกณฑ์ข้อห้ามต่าง ๆ ที่มีก็มักจะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมความประพฤติ

นอกจากจะมีวิธีการดำเนินชีวิตที่ต้องอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์อันเคร่งครัดแล้ว เจ้านายฝ่ายในยังไม่สามารถพบปะสมาคมกับบุคคลภายนอกทั่วไปได้ง่ายนัก เนื่องจากการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นใน ซึ่งเป็นพื้นที่หวงห้ามสำหรับบุคคลภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพศชายไม่สามารถล่วงล้ำเข้าไปได้โดยง่าย⁷¹ การออกนอกเขตพระราชฐานของเจ้านายฝ่ายในส่วนใหญ่ก็มักจะเป็นการตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หรือการเข้าร่วมในพระราชพิธีสำคัญ ๆ ซึ่งก็จะต้องมีการกั้นม่านผ้า เพื่อมิให้บุคคลภายนอกสามารถมองเห็นเจ้านายฝ่ายในได้ ดังเช่นในกรณีการไปทำบุญและฟังธรรมที่วัดของเจ้านายฝ่ายในก็ต้องผ่านทางฉนวน⁷² หรือหากไม่มีทางฉนวนก็จะต้องมีการกั้นม่านโดยเจ้านายฝ่ายในนั่งอยู่ภายหลังกั้นม่านไม่สามารถมองเห็นเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น และบุคคลภายนอกก็จะไม่สามารถมองเห็นเจ้านายฝ่ายในด้วยเช่นกัน ซึ่งหม่อมสมิท หมอชาวตะวันตกซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่ใกล้ชิดชนชั้นสูงของไทย ได้กล่าวถึงบรรยากาศการไปฟังธรรมของเจ้านายฝ่ายในในครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

...พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรีมักจะได้เสด็จไปบำเพ็ญพระราชกุศล ณ พระอารามอยู่เป็นนิจสิน และโปรดฯที่จะสดับพระธรรมเทศนาอยู่ที่มุมใดมุมหนึ่งของพระวิสูตร จึงได้แต่สดับรับฟังโดยไม่อาจ

⁷⁰ ติดสนมหมายถึง การจำคุกผู้มีฐานันดรศักดิ์แห่งราชวงศ์หรือข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ แต่ไม่ใช่สตรีวน เป็น การกักบริเวณไว้เท่านั้น จะออกไปข้างนอกได้ก็เฉพาะไปงานพระราชพิธีที่จำเป็นเช่น เสด็จผู้ที่เคารพ และถึงจะไปได้แต่ต้องมีพนักงานสนมเชิญพานทองใส่สตรีวนทองถือตามหลังไปด้วยเท่านั้น. นาวาเอกสวัสดิ์ จันทน์, นิทานชาวไร่ เล่ม 4 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2509), หน้า 71.

⁷¹ แมงน้อย สักดิ์ศรี และคณะ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1, หน้า 309.

⁷² ฉนวนคือ ทางเดินซึ่งมีเครื่องกั้นบัง 2 ข้าง สำหรับพระมหากษัตริย์หรือเจ้านายฝ่ายในเสด็จขึ้นลงหรือเข้าออกโปรดดูรายละเอียดใน ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542 (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, 2546), หน้า 331 และ หมอปลัดเด, อักษรภิธานศรียท์ ของ หมอปลัดเด พ.ศ. 2416 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, 2514), หน้า 158.

ทอดพระเนตรเห็นสิ่งต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ส่วนคนอื่น ๆ ก็จะนั่งชุมนุมอยู่ที่
อิกมูมหนึ่งของพระวิสูตร...⁷³

นอกจากนั้นในการเดินทางไปในที่ต่าง ๆ เจ้านายฝ่ายในก็จะต้องได้รับพระบรมราชานุญาต
ก่อนจึงจะสามารถออกไปนอกพระราชวังได้ และจะต้องมีนางข้าหลวงติดตามเป็นจำนวนมาก
กฏมณฑลยธาบาลกำหนดโทษไว้อย่างรุนแรงในกรณีที่เจ้านายฝ่ายในออกจากพระราชวังโดยมิได้รับ
อนุญาต⁷⁴ และเมื่อเดินทางกลับมาแล้วก็ต้องรายงานแจ้งแก่ผู้สำเร็จราชการฝ่ายในให้ทราบด้วย⁷⁵
ในการติดต่อสื่อสารระหว่างเจ้านายฝ่ายในกับฝ่ายหน้าก็มีให้ได้พบกันโดยตรง จะต้องมี “คุณ
เถ้าแก่” เป็นสื่อกลางในการติดต่อ และฝ่ายหน้าที่ติดต่อกับคุณเถ้าแก่ก็ต้องปฏิบัติตามกฎระเบียบ
ที่กำหนดไว้ ซึ่งกฎเกณฑ์เหล่านี้ระบุไว้อย่างชัดเจนในเรื่องที่เกี่ยวกับมหาดเล็กซึ่งเป็นผู้ที่ใกล้ชิด
พระมหากษัตริย์ ว่าจะต้องปฏิบัติตนอย่างไรเมื่อต้องติดต่อกับฝ่ายใน ดังนี้

...อย่าให้มหาดเล็กเลิกม่านแหวกแฉวงมองดูข้างใน คบหาพูดจา
กันเป็นอันขาดทีเดียว ถ้ามหาดเล็กจะเข้าไปวางพระแสงง้าว ณ ที่ข้างใน
นั้นชาวที่กำกับ และเฝ้าที่รับเข้าไปอย่าให้ไปแต่ผู้เดียว...

....เมื่อมหาดเล็กจะรับเครื่องมาจากข้างในหรือส่งเข้าไปข้างใน
ให้บอกเฝ้าที่ให้เรียกเถ้าแก่ ห้ามอย่าให้เลิกแหวกม่าน แหวกที่กั้นกำบัง
มองดูเข้าไปข้างในหรือคบหาพูดจาสนทนากับข้างในเป็นอันขาด...

....ในการที่มหาดเล็กมีหน้าที่ราชการ ที่จะเข้าไปในพระราชฐาน
ฝ่ายในครั้งหนึ่งคราวใดก็ดี ให้มหาดเล็กกระมัดระวังอิริยาบถจงหนัก คือ
ให้ตรงไปตรงมา และอย่าแหวะเวียนคบหาพูดจากับผู้หนึ่งผู้ใด ผู้ที่สมควร
จะพูดได้มีอยู่แต่ท้าวนางและเฝ้าที่เท่านั้น ถึงกระนั้นก็ควรพูดจากันได้แต่
ในกิจราชการ ห้ามมิให้พูดจาสนทนาปราศรัยเป็นทางคบหากัน และเมื่อ

⁷³ มัลลคอล์ม สมิธ, ราชสำนักสยามในทัศนะหมอสมิธ, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร , 2542),
หน้า 80.

⁷⁴ มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมือง, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตาม
ฉบับหลวง ตรา 3 ดวง เล่ม 1-3 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้ว, 2529), หน้า 99.

⁷⁵ มัลลคอล์ม สมิธ, ราชสำนักสยามในทัศนะหมอสมิธ, หน้า 75.

จะเข้าไปในพระราชฐานฝ่ายใน ก็ต้องบอกกล่าวให้ฝ่ายที่รับเข้าไป ห้ามมิให้เข้าไปแต่ลำพังเป็นอันขาด...⁷⁶

กล่าวได้ว่าการมีคุณเก่าแก่เป็นคนกลางในการติดต่อระหว่างฝ่ายหน้ากับฝ่ายในทำให้โอกาสที่เจ้านายฝ่ายในจะได้พบปะสมาคมกับบุคคลอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเพศชายนั้นเป็นเรื่องยาก

ธรรมเนียมปฏิบัติอีกประการหนึ่งซึ่งถือปฏิบัติกันอย่างเคร่งครัดก็คือการเข้าออกราชสำนักฝ่ายใน เมื่อเจ้านายมีกิจธุระต้องออกไปภายนอกพระพระบรมมหาราชวัง ราชสำนักฝ่ายในจะมีประตูเข้าออกที่แบ่งแยกระหว่างเจ้านายและข้าราชการ ประตุนั้นที่เจ้านายฝ่ายในใช้เป็นประตูเข้าออก คือประตูที่อยู่ทางด้านหน้าหรือทางด้านทิศเหนือติดกับเขตพระราชฐานชั้นกลาง คือ ประตูสนามราชกิจ หรือที่เรียกกันว่า ประตูย่ำค่า⁷⁷ ซึ่งถือเป็นประตูที่มีความสำคัญเนื่องจากเป็นประตูที่เปิดให้ใช้ได้ตั้งแต่เวลาหกโมงเช้าถึงสี่ทุ่ม ในขณะที่ประตูอื่น ๆ นั้นพอย่ำค่าก็จะปิด⁷⁸

นอกจากนั้นแล้วยังมีประตูอื่น ๆ ที่เจ้านายฝ่ายในใช้ผ่านเข้าออกในวาระโอกาสต่าง ๆ เช่น ประตูพรหมโสภณแต่ประตูนี้จะเปิดก็ต่อเมื่อเมื่อมีงานหลวง ประตูพรหมศรีสวัสดิ์เปิดใช้เมื่อมีการอัญเชิญพระศพเจ้านายฝ่ายในออกไปยังหอธรรมสังเวช ที่ใช้ตั้งพระศพเจ้านายฝ่ายใน โดยเฉพาะประตุมณีนพรัตน์เป็นทางจนวนให้เจ้านายฝ่ายในออกไปงานพระเมรุ ประตูยาดราสตรหรือยาดราษตรีย์ ใช้เป็นทางเสด็จของพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในไปสู่ตำราชวรดิฐ

สำหรับสตรีชาววังที่มีใช้เจ้านายมักจะใช้ประตูศรีสุดาวงศ์ ซึ่งบางครั้งเรียกว่า “ประตูดิน” เล่ากันว่าที่เรียกประตุนี้ว่าประตูดินเพราะใกล้ๆประตู มีจอมปลวกใหญ่ตั้งอยู่⁷⁹ ประตูนี้เองที่มักจะมีหนุ่ม ๆ มาดูสาวชาววังจนเป็นที่เรียกกันติดปากว่า “เจ้าชู้ประตูดิน” นอกจากนั้นบริเวณนี้ยังเป็นทั้งตลาดที่สาว ๆ ชาววังจะออกมาหาซื้อสิ่งของที่ต้องการ มีทั้งผลไม้สด ผลไม้กวน ของใช้เช่น เสื้อผ้า

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

⁷⁶ เรื่องมหาดเล็กของกรมศิลปากร, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันเอก นายวรการ บัญชา (บุญเกิด สุตันตานนท์) ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 8 พฤศจิกายน 2517, หน้า 5, 46 และ 80.

⁷⁷ ในสมัยโบราณเรียกกันว่าประตูยามค่า เพราะสามารถเปิดใช้ได้ในยามค่ำ แล้วภายหลังเพี้ยนมาเป็น ย่ำค่า

⁷⁸ นางอมรรตุนารักษ์, วังหลวง, หน้า 85-86.

⁷⁹ สัมภาษณ์คุณเกรียงไกร วิศวามิตร, พนักงานพิเศษ สำนักพระราชวัง, สัมภาษณ์วันที่ 28 มีนาคม พ.ศ. 2548.

แพรรณ ของเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ เป็นอันมาก และเป็นสถานที่ๆ แม่สื่อจะนัดชายหนุ่มให้มาคุยตัวสาว
ชาววังอีกด้วย ปัจจุบันประตูนี้ยังคงมีอยู่และเปิดใช้เป็นประจำ

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ขนบธรรมเนียมประเพณีที่ปฏิบัติ
สืบทอดกันมาช้านานบางประการ ได้เริ่มผ่อนคลายลงบ้างเช่น การเสด็จออกนอก
พระบรมมหาราชวังของเจ้านายฝ่ายใน ซึ่งหมอสมิธได้กล่าวถึงเรื่องนี้ไว้ว่า

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระเจ้า
แผ่นดินพระองค์แรกที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระมเหสี
และเจ้าจอมของพระองค์ออกนอกพระบรมมหาราชวังได้ในขณะที่พระ
เจ้าอยู่หัวองค์ก่อน ๆ ทรงเข้มงวดในเรื่องนี้มาก...⁸⁰

ความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับจารีตประเพณีของเจ้านายฝ่ายในที่สำคัญประการหนึ่งและ
นับเป็นสิ่งใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวคือการประกาศให้ข้าราชการฝ่าย
ในหรือเจ้าจอมที่ไม่มีพระโอรสพระธิดาทูลลาออกไปอยู่วังเจ้า บ้านขุนนาง บ้านบิดามารดา หรือจะ
ไปแต่งงานมีครอบครัวของตนเองก็สามารถทำได้ โดยไม่ทรงหวงแหนผู้ใดไว้ เริ่มประกาศครั้งแรก
ใน พ.ศ.2397⁸¹ และได้ประกาศซ้ำออกมาอีกหลายครั้งใน พ.ศ.2401 พ.ศ. 2404 และ พ.ศ. 2406 ซึ่ง
แสดงให้เห็นถึงพระราชประสงค์ที่จะอนุญาตให้ฝ่ายในปฏิบัติได้เช่นนั้นจริงๆ

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกาศปฏิญาณไว้
เป็นความสัตย์ความจริง แก่เจ้าจอมอยู่งานชั้นใน ชั้นกลาง ชั้นนอกทั้งปวง
เว้นแต่เจ้าจอมมาดาในพระเจ้าลูกเธอ แลหม่อมพนักงานทุกตำแหน่ง แล
เจ้าจอมเถ่าแก่ แลท่าเถ่าแก่แลนางรำบำเรอทั้งปวงทุกคน ด้วยบัดนี้ไม่ทรง
หวงแหนท่านผู้ใดผู้หนึ่งไว้ด้วยการข่มเหงกักขังคอก ทรงพระมหากรุณา
ชุบเลี้ยงตามสมควรแลเห็นแก่ตระกูล แลความชอบของท่านทั้งปวงจึงทรง
พระกรุณาชุบเลี้ยง พระราชทานเบี้ยหวัดผ้าป่าแลเครื่องยศบันดาศักดิ์ตาม
สมควร บัดนี้ท่านทั้งปวงก็ทำราชการมานานแล้วใคร ๆ ไม่สบายจะใคร่
กราบถวายบังคมลาออกนอกราชการ ไปอยู่วังเจ้าบ้านขุนนางบ้านบิดา

⁸⁰ มัลคอล์ม สมิธ, ราชสำนักสยามในทัศนะของหมอสมิธ, หน้า 75.

⁸¹ เสถียร ลายลักษณ์, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 5 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เดลิเวอรี่, 2478), หน้า

มารดา จะมีลูกผิวให้สบายประการใดก็อย่าให้กลัวความผิดเลย ให้กราบ
บังคมลาโดยตรงแล้วให้ถวายเครื่องยศคืนเสียแล้ว ก็จะโปรดให้ไป
ตามปราธนาโดยสะดวกไม่กักขังไว้ แลไม่ให้มีความผิดแก่ตัวผู้นั้นแลผู้ที่
จะเป็นผู้นั้นเลย...⁸²

แต่อย่างไรก็ตามการดำเนินชีวิตของเจ้านายฝ่ายใน ก็ยังคงต้องดำเนินตามกฎเกณฑ์จารีต
ประเพณีบางประการเช่น ในเรื่องของการปฏิบัติตนให้เหมาะสมกับการเป็นฝ่ายใน ในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพบว่ามีการจัดระเบียบคนประพฤติดนไม่เหมาะสม มีการเสพ
สุรา เล่นเพื่อน เล่นเพลงยาว พระองค์จึง โปรดเกล้าให้มีการตราพระราชบัญญัติควบคุมความ
ประพฤติดของเจ้าจอมขึ้นในปี พ.ศ. 2428 โดยมีระเบียบดังต่อไปนี้

...ให้เจ้าจอมอยู่งานทั้งปวง ประพฤติตามข้อพระราชบัญญัติซึ่ง
จะมีต่อไปนี้

ข้อ 1 ห้ามไม่ให้เจ้าจอมอยู่งานเสพสุราแต่คนเดียว ฤคบกัน
ตั้งแต่คนหนึ่งฤคนขึ้นไป เลี้ยงสุราที่สุดจนขาดอง ถ้าจะกินขาดองก็ให้
กินเฉพาะรักษาโรคแต่คนเดียว ที่จะชวนเพื่อนกินตั้งแต่สองคนขึ้นไป
ไม่ได้เลยเปนอันขาด

ข้อ 2 ห้ามมิให้คบพระองค์เจ้าหม่อมเจ้า ข้าราชการฝ่ายในซึ่งอยู่
ในพระบรมมหาราชวังแลนอกพระบรมมหาราชวัง แลข้างในต่างวัง
ภรรยาข้าราชการแลหญิงเฒ่าในพระบรมมหาราชวังเป็นเพื่อนรัก คือ
ผิวฤาเปนผู้หญิง แลเล่นเบี้ยต่าง ๆ กินกันเปนเงินทองเปนคำ

ข้อ 3 ห้ามมิให้รับพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าต่างวังข้างในต่างวัง
ภรรยาข้าราชการมาขึ้นเรือน ฤกินอยู่หลับนอนที่เรือนของตัว ถ้ามีคนที่เป็น
ญาติมาแต่ต่างวังต่างบ้านจะมากินอยู่หลับนอนที่เรือน ต้องให้มาบอก
ท้าวนางเปนค่านับถ้าท้าวนางยอมอนุญาตให้รับจึงรับไว้ได้

ข้อ 4 ถ้าเปนคนมาแต่บ้าน บิดามารดา ฤพี่ตง ๆ น้องตง ๆ จะ
มาอยู่ที่เรือนผู้ซึ่งเปนบุตร แลเปนพี่เปนน้องก็ให้รับไว้ได้ ไม่ต้องบอก

⁸² ราชกิจจานุเบกษา รัชกาลที่ 4, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: บริษัทสำนักพิมพ์ต้นฉบับ จำกัด, 2540), หน้า

ท้าวนางแต่ต้องระวังรักษาอย่าให้มีเหตุการณ์ขึ้น ถ้ามีเหตุสิ่งใดขึ้น จะต้อง
เอาเจ้าสำนักเปนผิดด้วย

ข้อ 5 ให้เคารพนับถือกลัวเกรงฟังข้อบังคับบัญชาท้าวนางผู้ใหญ่
แลเจ้าจอมซึ่งมียศสูงกว่าตัวตามบันดาศักดิ์ แลข้อบังคับเหล่านี้ เจ้าจอม
ผู้ใดไม่ประพฤติตาม ขัดจันให้ผิดแต่ข้อใดข้อหนึ่ง จะลงพระราชอาญาให้
จงหนักตามโทษานุโทษ ประกาศมา ณ วัน 3¹² 12 ค่ำ ปีกุนสัปตศก ศักราช
1237⁸³

ธรรมเนียมปฏิบัติอีกประการหนึ่งที่ยังคงถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด คือ การมีคุณเฝ้าแก่เป็น
สื่อกลางในการติดต่อสื่อสารระหว่างฝ่ายหน้ากับฝ่ายใน ซึ่งในบางครั้งก็ทำให้เกิดความผิดพลาด
และกลายเป็นที่ขบขันกันต่อมาอีก ยกตัวอย่างเช่นเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงต้องการให้เจ้าจอมมารดาแพ (เจ้าคุณพระประยูรวงศ์) หยิบหนังสือที่ Sir James
Brooke ส่งเข้ามาถวายเพื่อจะพระราชทานให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เนื่องจากเห็นว่ามีความคุ้นเคย
กับ Sir James Brooke เป็นอย่างดี จึงตรัสสั่งเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต) ข้าหลวงเดิม ซึ่งใน
ครั้งนั้นมีตำแหน่งเป็นนายพินัยราชกิจหุ้มแพรมหาดเล็ก ให้บอกเข้าไปยังเจ้าจอมมารดาแพให้หยิบ
หนังสือ Sir James Brooke ซึ่งอยู่ในห้องบรรทมส่งออกมา เจ้าพระยานรรัตนฯ หายไปนานกลับไป
กราบทูลว่า “คุณจอมมารดาว่าฉันไม่พบ”⁸⁴ แต่เมื่อเสด็จขึ้นพระมหารมณเฑียรไปทอดพระเนตรเห็น
หนังสือ Sir James Brooke อยู่ในที่ ตรัสถามว่าหนังสือ Sir James Brooke ก้อยู่ที่นี้ โฉนจึงบอกไปว่า
ไม่พบ เจ้าจอมมารดาแพกราบทูลว่า คุณเพียรเฝ้าแก่บอกว่าต้องพระราชประสงค์ “หนังสือคะรี”
เหตุการณ์ในครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงกับพระสรวล⁸⁵ หนังสือ Sir James
Brooke จึงกลายเป็นเรื่องขบขันของราชสำนักต่อมาอีกนาน

ส่วนธรรมเนียมปฏิบัติในเรื่องของการกั้นม่านเป็นฉนวนเมื่อเจ้านายฝ่ายในเสด็จออกไป
นอกเขตพระราชฐานซึ่งถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัดตลอดมา เริ่มผ่อนคลายลงไปบ้างในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นได้จากเมื่อครั้งงานทอดกฐินของสมเด็จพระนางเจ้า
เสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ที่วัดราชประดิษฐและวัดราชบพิธเมื่อวันที่ 4 พฤศจิกายน
พ.ศ.2439 เจ้านายฝ่ายในที่ไปร่วมงานต่างก็แต่งกายเต็มพระอิสริยยศตามราชประเพณีคือ

⁸³ หอสมุดแห่งชาติ, *ข้อกำหนดฝ่ายในผู้ประพฤติมิชอบ จ.ศ.1237*, จดหมายเหตุ ร.5 มัคที่ 142 เลขที่ 4.

⁸⁴ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, *พระสนมเอก* (กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, 2525), หน้า 38-39.

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน

นุ่งเชิยรบับห่มตาดทุกพระองค์ ผู้ที่ร่วมกระบวนแห่กฐินก็มีทั้งหญิงและชาย ซึ่งเป็นเจ้านายฝ่ายใน กับ เจ้านายฝ่ายหน้า ขุนนางและชาวต่างประเทศ เป็นที่น่าสังเกตว่าในงานกฐินครั้งนี้ไม่ได้มีการกั้น ม่านเพื่อแบ่งแยกระหว่างฝ่ายหน้าและฝ่ายในแต่อย่างใด และบรรยากาศในงานก็เป็นไปอย่าง ครึกครื้น ดังความในลายพระหัตถ์ของพระนางเจ้าสุกุมลมารศรีฯ ที่ประทานแด่สมเด็จพระเจ้า ลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ มีความว่า

...หมูนี้อแม่อยู่ข้างจะรวเรื่องราวที่จะเล่าให้ฟังมากคือเมื่อวันที่ 4 เดือนนี้ สมเด็จพระที่นั่งทรงทอดกฐินวัดราชประดิษฐ วัดราชบพิธ เป็นอย่าง เต็มยศ กระบวนแห่อย่างกระบวนรถ แต่เรียกว่าพยุหยาตราของผู้หญิงได้ ข้างในบรรดาที่รับตราเวียนแต่ชั้นที่ 4 แต่งตัวนุ่งเชิยรบับห่มตาด เจ้านายที่ นางน้อยนางรับที่วัดราชประดิษฐลูกเธอและเจ้าจอมรับวัดราชบพิธ การ ทอดกฐินครั้งนี้ไม่ได้กั้นม่านกันราวเป็นกฐินข้างในเหมือนแต่ก่อน เป็น เหมือนทูนหม่อมบนทรงทอดทุกอย่าง วัดราชประดิษฐ เค็จป่าโสม⁸⁶เป็น ผู้ถวายของ วัดราชบพิธที่ถวายของ ถ้าจะเทียบกับกฐินหลวงแล้วอยู่ข้าง จะครึกครื้นกว่ามาก เพราะเจ้านายก็พร้อมทั้งผู้หญิงผู้ชาย และยังฝรั่งทั้ง หญิงทั้งชายด้วย...⁸⁷

เมื่อครั้งที่เจ้านายฝ่ายในออกมาเที่ยวงานวัดเบญจมบพิตรในปี พ.ศ. 2452 ซึ่งเป็นวัน เดียวกันกับที่ดุ๊ก โยอัน เบรกต์ และคัชเชสส์มาเที่ยวชมงานด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวก็ทรงอนุญาตให้เจ้านายฝ่ายในออกมาเที่ยวชมได้ โดยไม่ต้องกั้นม่านผ้า ดังความว่า

...ใคร ๆ เขามีอื่นมาดูกัน จะได้ไม่ได้พากันด้อมมอง...ไม่ได้ ต้องห้ามต้องปรามไม่ใช่ว่าฝรั่งเห็นผู้หญิงไม่ได้ ใคร ๆ ดูเจ้าฝรั่งได้ทั้ง

⁸⁶ กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ

⁸⁷ พระราชหัตถ์เลขา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ ลายพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉา เจ้า สุกุมลมารศรี พระอรรคราชเทวี, พิมพ์ในงานพระเมรุ จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตร สุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ ท้องสนามหลวง วันที่ 10 เมษายน พุทธศักราช 1493, หน้า 103.

เมืองแต่ห้ามไม่ให้ชาววังดู ดูได้ไม่ห้ามแต่ต้องดูให้เป็น อย่าให้ยุ่งยาม
 เปนแล้วกัน...⁸⁸

ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ธรรมเนียมปฏิบัติในเรื่องการกิน
 ม่านผ้าได้ถูกยกเลิกไป⁸⁹ ซึ่งก็ส่งผลให้เจ้านายฝ่ายในสามารถเสด็จออกนอกเขตพระราชฐานได้
 โดยสะดวก และมีโอกาสได้เข้าร่วมกิจกรรมต่าง ๆ ในที่สาธารณะได้โดยไม่ต้องแบ่งแยกหญิงชาย
 อีกต่อไป

การเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมปฏิบัติดังกล่าวน่าจะส่งผลต่อวิถีการดำเนินชีวิตของเจ้านายฝ่าย
 ในอยู่ไม่น้อยเพราะว่าเจ้านายฝ่ายในบางพระองค์ก็เริ่มปรับเปลี่ยนพระจริยวัตร โดยเฉพาะพระราช
 ธิดาและพระราชนัดดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากเจ้านายฝ่ายในเหล่านี้
 เจริญพระชนม์พรรษาอยู่ในช่วงที่ราชสำนักเปลี่ยนแปลงรับเอาวัฒนธรรมตะวันตกเข้าปรับใช้ในวิถี
 ชีวิตทำให้เกิดความคุ้นเคยพร้อมที่จะปรับเปลี่ยนพระจริยวัตรตามยุคสมัยเช่น สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิง
 วไลยอลงกรณ์ฯ พระจริยวัตรของพระองค์ที่แสดงถึงความเป็นผู้ก้าวหน้าตามสมัยนิยมก็คือการเสด็จไป
 ทรงซื้อของตามห้างต่าง ๆ เช่น ห้างแบดแมน ห้างยอนแซมสัน ห้างไวท์อเวเคลอ หรือการที่โปรด
 เสด็จไปทำพระเกศาที่ร้านศรีวารพาร หรือเสด็จเสวยพระกระยาหารบะหมี่เกี๊ยวและไอศกรีมที่
 ราชวงศ์⁹⁰ เป็นต้น ในขณะที่เจ้านายฝ่ายในผู้ใหญ่โดยทั่วไปก็ยังคงโปรดให้เจ้าของห้างหรือผู้ขายนำ
 ของที่ต้องการจะซื้อมาให้ทอดพระเนตรในวังแล้วจึงเลือกซื้อของที่เคยปฏิบัติมาเช่นเมื่อพระพระองค์
 เจ้าสายสวัสดิ์ภริมา พระอัครชายาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงต้องการซื้อถ้วย
 ชามจากห้างอิโต ก็ทรงให้คุณพระเลื่อนออกไปเอาตัวอย่างถ้วยชามมาให้พระองค์ทรงเลือกและ
 สั่งซื้อ⁹¹ เป็นต้น

⁸⁸ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเรื่องของเสด็จอริบตีฝ่ายใน, พิมพ์
 ในวันประสูติพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าภาณุประดิษฯ กรมหลวงทิพยรัตนกิริโกณกุลินี พระชนมายุครบ 90
 พรรษา วันที่ 13 พฤศจิกายน 2497, หน้า 67 อ้างถึงใน เพชรสุภา ทศนพันธ์, แนวความคิดเรื่อง “การเข้าสมาคม”
 และผลกระทบต่อสตรีไทย พ.ศ. 2461-2476, หน้า 31-32.

⁸⁹ เพชรสุภา ทศนพันธ์, แนวความคิดเรื่อง “การเข้าสมาคม” และผลกระทบต่อสตรีไทย พ.ศ. 2461-
 2476, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2542,
 หน้า 64.

⁹⁰ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, ลูกแก้วเม็ขขวัญ, หน้า 111-112.

⁹¹ ม.ล.เนื่อง นิลรัตน์, ชีวิตในวัง, เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2544), หน้า
 111-113.

แต่อย่างไรก็ตามการเสด็จออกไปยังที่ต่าง ๆ ของเจ้านายฝ่ายในก็ยังไม่สามารถที่จะไปไหนมาไหนได้เพียงลำพังตามความต้องการ ยังคงต้องปฏิบัติตามขนบธรรมเนียมแต่เดิมคือมีข้าหลวงตามเสด็จไปด้วย ซึ่งเจ้านายฝ่ายในผู้ใหญ่ก็ทรงเห็นว่าเป็นเรื่องที่ดองและควรปฏิบัติ ในขณะที่เจ้านายฝ่ายในบางพระองค์ซึ่งคุ้นเคยกับธรรมเนียมตะวันตกเห็นว่าเป็นเรื่องไม่ทันสมัยเช่น พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง ทรงมีทัศนคติที่แตกต่างไปจากพระนางเจ้าสุกุมลมารศรีฯ ซึ่งเป็นสมเด็จพระอัยยิกาของพระองค์ ดังนี้

...เสด็จย้ายทรงส่งเสริมการศึกษาเป็นอย่างสูงสำหรับสมัยนั้น แต่ทางด้านสังคมแล้วรู้สึกว่าย่อยพัฒนามาก ในสมัยที่ผู้หญิงซึ่งมีฐานะคล้าย ๆ กัน ขับรยยนต์แล้ว พวกข้าพเจ้าก็ยังคงต้องไปไหน ๆ กับผู้ใหญ่ ไม่มีอิสระที่จะไปตามลำพังเด็ก ๆ สาว ๆ พวกข้าหลวงสาว ๆ ก็ทรงหวงห้ามเช่นกัน...⁹²

การที่เจ้านายฝ่ายในมีท่าทีและทัศนคติที่แตกต่างกันดังกล่าว อาจเป็นเพราะช่วงเวลาที่เกิดริญพระชนม์ในบรรยากาศที่แตกต่างกัน กลุ่มเจ้านายฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ซึ่งเจริญพระชนมายุอยู่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นสมัยที่วัฒนธรรมตะวันตกเพิ่งจะเริ่มเข้ามาสู่ราชสำนักฝ่ายใน เจ้านายฝ่ายในกลุ่มนี้ที่ยังคงคุ้นเคยกับธรรมเนียมปฏิบัติที่มีมาแต่เดิม อีกกลุ่มหนึ่งก็คือเจ้านายฝ่ายใน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเจริญพระชนม์ในช่วงที่วัฒนธรรมตะวันตกกำลังเฟื่องฟูในราชสำนักฝ่ายใน ธรรมเนียมปฏิบัติบางประการที่เคยเคร่งครัดก็เริ่มผ่อนคลาย เจ้านายฝ่ายในกลุ่มนี้ก็คือเจ้านายฝ่ายในชั้นลูกหลาน ฉะนั้นจากการรับวัฒนธรรมตะวันตกในระยะเวลาที่ต่างกัน ทำให้ท่าทีและทัศนคติของเจ้านายฝ่ายในทั้งสองกลุ่มนี้จึงมีความแตกต่างกัน

กล่าวโดยสรุปว่า ขนบธรรมเนียมจารีตประเพณีซึ่งผูกพันกับวิถีการดำเนินชีวิตของเจ้านายฝ่ายในอย่างแนบแน่นนับตั้งแต่โบราณ ได้เริ่มมีการปรับเปลี่ยนเรื่อยมานับตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและคลี่คลายต่อมาเป็นลำดับ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวก็ได้ส่งผลให้เจ้านายฝ่ายในสามารถปรับเปลี่ยนวิถีในการดำเนินชีวิต ตลอดจนเปิดโอกาสให้เจ้านายฝ่ายในมีโอกาสออกมาสัมผัสกับสภาพต่อสังคมตามวิถีปฏิบัติของสตรีในตะวันตกได้ดังจะกล่าวต่อไป

⁹² บัว ศศิเสวี, วังบางขุนพรหม, หน้า 67.

ความสัมพันธ์ของบุคคลในราชสำนักฝ่ายใน

ความสัมพันธ์ของบุคคลในราชสำนักฝ่ายในเป็นความสัมพันธ์ในรูปแบบเชิงอุปถัมภ์ระหว่างเจ้านายฝ่ายในกับผู้อยู่ใต้อุปการะ ผู้อยู่ใต้อุปการะของเจ้านายฝ่ายในมีจำนวนที่แตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับพระอิสริยยศของเจ้านายฝ่ายในแต่ละพระองค์ที่มีพระอิสริยยศสูงก็จะมีผู้อยู่ใต้อุปการะที่เป็นพระญาติและข้าหลวงจำนวนมากซึ่งเป็นการแสดงบารมีอย่างหนึ่งด้วย นอกจากนี้เจ้านายและข้าราชการผู้ใหญ่ก็มีค่านิยมในการฝากฝังลูกหลานเข้ามาอยู่ในวัง ตามตำหนักเจ้านายต่าง ๆ เพื่อให้ได้รับการอบรมกิริยามารยาท เรียนรู้วิชาการต่าง ๆ จึงมีผู้เปรียบเทียบไว้ว่าราชสำนักฝ่ายในเป็นแหล่งการศึกษาของกุลสตรี แต่ก็มีใช้ว่ากุลสตรีทุกคนจะเข้าไปศึกษาในแหล่งศึกษานี้ได้ทั่วไป ผู้ที่จะมีโอกาสไปถวายตัวอยู่ในตำหนักนั้น ๆ ได้ ถ้าไม่ใช่พระญาติก็ต้องเป็นลูกหลานของผู้ที่ทรงคุณเคยหรือเป็นลูกหลานของข้าหลวงเดิมจึงจะมีโอกาสเข้าไปถวายตัวอยู่ในตำหนักนั้นได้

ตำหนักที่มีจำนวนผู้ที่อยู่ใต้อุปการะจำนวนมากชาววังมักเรียกกันว่า “สำนัก” มากกว่าตำหนัก เจ้าสำนักจะต้องควบคุมอบรมดูแลผู้อยู่ใต้อุปการะในทุกเรื่องนับตั้งแต่เลี้ยงดู อบรมมารยาทให้การศึกษาโดยมีข้าหลวงผู้ใหญ่ในสำนักช่วยควบคุมดูแลอีกชั้นหนึ่ง ความรู้และความเชี่ยวชาญของผู้อยู่ใต้อุปการะในแต่ละสำนักมีความแตกต่างกันออกไปขึ้นอยู่กับความโปรดปรานและความเชี่ยวชาญของเจ้าสำนัก

สำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าสำนักมักเป็นเจ้านายฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ เช่น

สำนักในกรมสมเด็จพระสุทนต์ราชประยูร⁹³ (พระองค์เจ้าหญิงละม่อม) หรือ "ทูลกระหม่อมแก้ว" ผู้ทรงอภิบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงพระเยาว์ และเป็น ผู้อุปการะเจ้านายหลายพระองค์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์เช่น พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคานารีรัตน์ พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตนารีนาค กรมขุนอัครวรราชกัลยา และ พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ

สำนักพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสถรรฐศุคา⁹⁴ (พระองค์เจ้าบุตรี) พระองค์เป็นผู้อุปการะสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี (พระองค์เจ้าหญิงรำเพยภมราภิรมย์) การที่พระองค์เป็นผู้ที่

⁹³ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาทรัพย์

⁹⁴ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กับ เจ้าจอมมารดาอึ้ง

มีความสามารถในด้านการหนังสือ สำนักของพระองค์จึงขึ้นชื่อทางการศึกษาและเป็นผู้ให้การศึกษามือหนึ่งแก่พระราชกุมารและพระราชกุมารีแทบทุกพระองค์ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา จนได้รับยกย่องเป็น “พระอาจารย์”

นอกจากสำนักเจ้านายฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ดังที่กล่าวมาแล้ว ยังมีสำนักเจ้าจอมมารดาเที่ยงอีกสำนักหนึ่งที่มีผู้อยู่ใต้อุปการะจำนวนมาก เนื่องจากมีพระเจ้าลูกเธอมากกว่าเจ้าจอมคนอื่นๆ และมีผู้นำบุตรหลานมาฝากเพื่อให้ฝึกหัดอบรมกิริยามารยาทและวิชาความรู้ในสำนักเป็นจำนวนมาก ซึ่งผู้อยู่ใต้อุปการะหลายคนได้เป็นเจ้าจอมในเวลาต่อมาเช่น เจ้าจอมมารดาชุ่ม(น้องสาวเจ้าจอมมารดาเที่ยง)ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาทับทิม เจ้าจอมมารดาแส และเจ้าจอมมารดาแพ(เจ้าคุณพระประยูรวงศ์) ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาเมื่อเจ้าจอมมารดาเที่ยงออกไปอยู่วังพระองค์เจ้าชายกมลยศเสสร กรมหมื่นราชศักดิ์สโมสร⁹⁵ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงโสมวดีรัตนราชธิดา กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐพระราชธิดา⁹⁶ ทรงครอบครองตำแหน่งต่อมา⁹⁷ ซึ่งพระองค์เป็นผู้อภิบาลสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาจักรีบรมราชกุมาร⁹⁸ และสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ⁹⁹ ในรัชกาลที่ 5

สำนักในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาพระมเหสีหลายพระองค์ ราชสำนักฝ่ายในจึงมีสำนักต่าง ๆ เพิ่มขึ้นอีกหลายแห่ง ซึ่งแต่ละสำนักก็มีผู้อยู่ใต้อุปการะไม่ต่ำกว่า 200-300 คน และจะเพิ่มขึ้นตามจำนวนพระราชโอรสและพระราชธิดาซึ่งจะต้องมีข้าราชการบริพารส่วนพระองค์¹⁰⁰ สำนักดังกล่าวได้แก่

สำนักสมเด็จพระที่นั่ง คือ สำนักสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ซึ่งได้รับการขนานนามว่า “สมเด็จพระที่นั่ง” เนื่องจากประทับ ณ พระที่นั่งสุทธารศรีหรือภิรมย์อันเป็นส่วนหนึ่งของ “ที่บน” หรือพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท สำนักของพระองค์เป็นสำนักใหญ่ที่สุด มีพระบรม

⁹⁵ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าจอมมารดาเที่ยง

⁹⁶ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเจ้าจอมมารดาเที่ยง

⁹⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก, หน้า 105.

⁹⁸ พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ

⁹⁹ พระราชโอรสพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ

¹⁰⁰ Eileen Hunter with Narisa Chakrabongse, *Katya & The Prince of Siam* (Thailand : River Books,1994), p. 68.

วงศานวงศ์และข้าราชการจำนวนมากอยู่ในสำนักเช่น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ พระราชธิดาในสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ซึ่งทรงอุปการะในฐานะพระราชธิดาบุญธรรม นอกจากนั้นแล้วได้ทรงอุปการะพระบรมวงศานุวงศ์อีกหลายพระองค์ เช่น หม่อมเจ้าหญิงอาภาพรณี พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร หม่อมเจ้าหญิงจรัส โสม พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ หม่อมเจ้าหญิงสุรางค์ศรี พระธิดาพระองค์เจ้าศรีเสาวภาคย์ หม่อมเจ้าอุไรวรรณ หม่อมเจ้าสอ้งมาศ หม่อมเจ้าหญิงมาลาคนก พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม

สำนักของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถนั้น ขึ้นชื่อในเรื่องการทำดอกไม้ฝีมือนำมาทำงานดอกไม้ของตำหนักนี้มีความประณีต สวยงามและแปลกใหม่ มักจะทำสำหรับตกแต่งงานที่สำคัญๆ เช่น พวงมาลัยโซ่ ซึ่งคล้องคอม้าทรงในวันเปิดพระบรมรูปทรงม้า เป็นพวงมาลัยที่พระองค์ทรงโปรดให้คิดทำขึ้น การจัดดอกไม้กลางโต๊ะอาหารซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่รับมาจากตะวันตก ก็ไม่มีที่ใดทำได้งามเสมอเหมือนฝีมือนำมาตำหนักนี้¹⁰¹

ข้าหลวงของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ส่วนใหญ่คัดจากลูกผู้ดีชั้นหนึ่ง มีความภูมิฐานใหญ่โต มีมารยาทเข้าระเบียบแบบแผน มีความรู้ทางการงานสูง การแต่งกายก็ประณีต สวยงามและโก้เก๋ แต่ว่ากันว่ามักหยิ่ง และไว้เนื้อไว้ตัวว่าสูงกว่าผู้อื่น เมื่อกราบทูตลาออกไปมีครอบครัวก็มักออกไปเป็นคุณหญิง และท่านผู้หญิงเป็นส่วนมาก¹⁰²

สำนักสมเด็จพระตำหนัก คือ สำนักสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ซึ่งได้รับการขนานนามว่า “สมเด็จพระตำหนัก” เนื่องจากตำหนักที่ประทับเป็นตำหนักประธานที่มีขนาดใหญ่

พระบรมวงศานุวงศ์ที่อยู่ในสำนักนี้ประกอบด้วย หม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา เทวกุล พระธิดาในสมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการที่พระองค์ทรงรับอุปการะในฐานะธิดาบุญธรรม เพราะในปี พ.ศ.2424 พระราชธิดาที่ทรงพระนามว่า “วิจิตรจิรประภา” ได้สิ้นพระชนม์ลงเมื่อแรกประสูติ หม่อมเจ้าพิจิตรจิราภา เทวกุลตรีศเรียกสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ว่า “สมเด็จพระแม่”¹⁰³ ต่อมาทรงรับอุปการะหม่อมเจ้าหญิงนราวดี เทวกุล พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการอีกพระองค์หนึ่ง และยังทรงรับอุปการะพระโอรสพระราชธิดาที่

¹⁰¹ ลาวินท์ โชตามระ, *ในรั้ว – ในวัง* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2529), หน้า 145.

¹⁰² จุลลดา กักดีภูมิทร์, *เวียงวัง* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เพื่อนดี บริษัทอักษรโสภณ จำกัด, หน้า 75. และ ลาวินท์ โชตามระ, *ในรั้ว – ในวัง*, หน้า 143.

¹⁰³ ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์, *เจ้าฟ้าหญิงและเจ้าหญิงแห่งกรุงสยาม*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : บริษัท ต้นอ้อ แกรมมี จำกัด, 2540), หน้า 181-182.

ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์เนื่อง สนิทวงศ์และเจ้าจอมมารดาพร้อมอีก 4 พระองค์ คือ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย และ พระองค์ เจ้าวาปีบุญกร¹⁰⁴ เนื่องจากเจ้าจอมมารดาทั้งสองท่านถึงแก่อนิจกรรม นอกจากนั้นแล้วยัง มีเจ้านายฝ่ายในอีกหลายพระองค์ เช่น หม่อมเจ้าหญิงไขศรี ปราโมช พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ เป็นต้น

สำนักนี้มีความเชี่ยวชาญและขึ้นชื่อในการเย็บผ้าและทอผ้า เนื่องจากสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ ทรงสนพระทัยการเย็บผ้าและทอผ้า ดังนั้นเมื่อเจ้านายฝ่ายในเริ่มปรับเปลี่ยนการแต่งกายด้วยการสวมเสื้อแทนการห่มผ้า จึงทรงคิดแปลงพระที่นั่งทรงธรรมในสวนสิวาลัยเป็นโรงเย็บผ้าส่วนพระองค์และโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าหญิงไขศรี ปราโมชเป็นหัวหน้ามีหน้าที่ควบคุมการเย็บตลอดจนรับจ้างเจ้านายและผู้ที่อยู่ในพระราชฐาน ทรงจ้างครูฝรั่งมาเป็นช่างและสอนให้กับข้าหลวงในสำนัก¹⁰⁵

พระองค์ทรงสนพระทัยการทอผ้าตั้งแต่เมื่อครั้งประทับอยู่ที่ศรีราชา โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหูกทอผ้าแบบพื้นบ้านถวายเป็น 1 หูกและทรงขอคุณทองพูน ปัญญาทเวะ บุตรีข้าราชการในจังหวัดซึ่งมีความรู้ในการทอผ้ามาชุบเลี้ยงเพื่อเป็นครูสอนการทอผ้า เมื่อตั้งถวายเป็นแล้วพระองค์ก็ทรงหัดทอผ้าที่ทรงทอระหว่างที่ประทับอยู่ศรีราชานั้นเป็นผ้าพื้นแล้วทรงนำออกจำหน่าย เมื่อเสด็จกลับพระนครก็เสด็จมาประทับที่พระตำหนักสวนหงส์ในพระราชวังดุสิต พร้อมทั้งนำหูกทอผ้ามาด้วยเมื่อผ้าจำหน่ายดีจึงเพิ่มจำนวนหูกเป็น 2 และ 4 ในที่สุด ทรงจัดเป็นกองทอมีคุณเจริญ โชติกสวัสดิ์ เป็นผู้ใหญ่ควบคุม และทรงส่งครูพิศไปเรียนวิชาการทอผ้าที่ประเทศญี่ปุ่นแล้วให้มาสอนคุณทองพูนอีกต่อหนึ่ง ทำให้เกิดการทอแบบที่กระตุกขึ้นอีกแบบหนึ่ง นอกจากนั้นพระองค์ทรงตั้งเครื่องทอแยกออกจากญี่ปุ่นมาใช้งานด้วย ผ้าที่ทอขึ้นนั้นนอกจากผ้าพื้นแล้วมีฝ้ายดอกไหมและผ้าไหมศรีสะเกษ (คือผ้าที่สอดทอง) ซึ่งมีผู้นิยมสั่งมาก ผ้าที่ขายดีที่สุดคือผ้าพื้นเพราะราคาไม่แพง ฝ้ายดอกและฝ้ายม่วงราคาฝืนละ 45 บาท

ส่วนไหมดิบที่ใช้ในการทอนั้นสั่งตรงจากประเทศญี่ปุ่น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยตรัสสั่งให้ผู้เชี่ยวชาญญี่ปุ่นเข้ามาดำเนินการทดลองปลูกต้นหม่อนเพื่อเลี้ยงไหมในพระราชวังดุสิตด้วยแต่ไม่สำเร็จ เพราะดินฟ้าอากาศไม่อำนวย ไหมดิบที่ทรงสั่งมานั้นทรงนำมา

¹⁰⁴ สมภพ จันทระประภา, สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ, พิมพ์ครั้งที่ 4 (กรุงเทพฯ : หจก.บำรุงสาส์น, 2530), หน้า 88.

¹⁰⁵ สมภพ จันทระประภา, สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า, หน้า 50-51.

ย่อม และทรงควบคุมการผลิตด้วยพระองค์เองโดยตลอด เจ้านายที่เป็นพระราชธิดาในพระอุปถัมภ์ ต้องหัดทอผ้าทุกพระองค์¹⁰⁶

เนื่องจากพระองค์ท่านเป็นผู้ที่เคร่งครัดในจารีตประเพณีตามแบบเดิม ข้าหลวงของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ จึงมักจะเคร่งครัดและเจ้าระเบียบการแต่งกายเป็นผู้หลักผู้ใหญ่ยามเรียบๆ ไม่ฉูดฉาด มารยาทเรียบร้อย เมื่อออกเรือนไปมักมีผู้สรรเสริญว่าใจคอหนักแน่น มีความรู้ความสามารถปราดเปรื่องโดยมากมักมีหลักฐานทางการเงิน และมีความกระหมัดกระหม่อมไม่ฟุ้งเฟ้อ¹⁰⁷

สำนักพระนาง หมายถึงสำนักสมเด็จพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี พระบรมวงศานุวงศ์ที่อยู่ในสำนักนี้ นอกจากสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ฯ ซึ่งเป็นพระราชธิดาแล้ว ยังมีเจ้านายฝ่ายในเช่น หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล และหม่อมเจ้าหญิง มายาตฤกัญญา ดิศกุล พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

เนื่องจากสมเด็จพระนางเจ้าสุกุมลมารศรีฯ โปรดทางอักษรศาสตร์ ข้าหลวงสำนักนี้จึงมีความรู้หนักไปทางหนังสือและความรู้รอบตัวต่าง ๆ รวมทั้งมีความสามารถในด้านการฝีมือสมัยใหม่แบบยุโรปเช่น การถักไหมพรม นิตติ้ง แพตติ้ง และโครเชต์ เพราะสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงสุทธาทิพยรัตน์ฯ ทรงเชี่ยวชาญในเรื่องนี้ เล่ากันว่า ข้าหลวงตำแหน่งนี้ส่วนมากมักเก็บแต่งตัวฉูดฉาด มีเสน่ห์ พุดแก่ง กล้าหาญ และว่องไว ข้าหลวงสำนักนี้เมื่อออกไปมีครอบครัว มีผู้สังเกตว่ามักเป็นภรรยาข้าราชการฝ่ายทหาร¹⁰⁸

สำนักท่านองค์เล็ก หมายถึงสำนักพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ที่ชาววังเรียกว่า “สำนักท่านองค์เล็ก” เนื่องมาจากพระองค์เป็นพระธิดาองค์เล็กในจำนวน 3 พระองค์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าลดาวัลย์ กรมหมื่นภูธรภักดี ที่ได้รับการสถาปนาเป็นพระมเหสีจึงได้รับการขนานนามว่า “ท่านองค์เล็ก”

พระบรมวงศานุวงศ์ที่อยู่ในสำนักนี้นอกจากพระราชธิดาคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้านภางกรจรัสศรี¹⁰⁹ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามลีนนภดารา สิริภาพรรณวดี และ สมเด็จพระเจ้าฟ้านิภานภดล ทั้ง 3 พระองค์แล้ว พระองค์ยังได้ทรงอุปการะสมเด็จพระเจ้าฟ้าจันทราสรัทสวารวโรพารลักษณสมบัติรัตนกุมารี ประสูติแต่พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคณารีรัตน์ และ สมเด็จพระเจ้าฟ้ายาวมาลย์นฤมล สรรพสภนซ์

¹⁰⁶ สมภพ จันทรประภา, สมเด็จพระศรีสวรินทิราฯ, หน้า 114.

¹⁰⁷ จุลลดา ภักดีภูมินทร์, เวียงวัง, หน้า 76.

¹⁰⁸ เรื่องเดียวกัน

¹⁰⁹ สมเด็จพระเจ้าฟ้านภางกรจรัสศรีพระชันษา เพียง 6 ปี ก็สิ้นพระชนม์

กัลยาณี ประสูติแต่พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตน์นารีนาถ หลังจากที่พระอัครชายาเธอทั้ง 2 สิ้นพระชนม์แล้ว

เนื่องจากพระองค์มีหน้าที่ในการกำกับควบคุมห้องพระเครื่องต้น ข้าหลวงในสำนักของพระองค์จึงมีความเชี่ยวชาญในเรื่องอาหารเป็นอย่างดี นอกจากนั้นยังโปรดคนว่องไวจึงมีผู้กล่าวถึงข้าหลวงของสำนักนี้ว่า เก่งทางด้านบริการ ทำกับข้าวและของว่างเก่ง มีความชำนาญทางขับร้องดนตรี จัดครอบครัวดีเลี้ยงลูกดีมีความรู้พื้นๆ แต่งตัวเรียบ ๆ เสี่ยงมเจียมตัว และทำอะไรรวดเร็ว¹¹⁰

สำนักพระราชชายา เมื่อแรกเรียกกันว่า “สำนักเจ้าคารา” ต่อมาเมื่อได้รับการสถาปนาเป็นพระราชชายาเจ้าดารารัศมี จึงเรียกกันว่า “สำนักพระราชชายา” สำนักนี้ยังคงประเพณีการแต่งกายแบบชาวเหนืออย่างเคร่งครัดคือ ข้าหลวงสำนักนี้แต่งกายนุ่งซิ่นเกล้าผมมวยติดจากสำนักอื่น แต่ไม่ผู้จะคึกคักออกหน้าออกตาเหมือนข้าหลวงสำนักอื่นที่กล่าวมาแล้ว¹¹¹ นอกจากนั้นยังมีเมียแจกให้ชาววังกินเป็นประจำ

สำนักเจ้าคุณจอมมารดาแพ เป็นสำนักใหญ่อีกสำนักหนึ่งถึงแม้จะมีได้เป็นพระภรรยาเจ้าแต่ท่านมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนกว่า เพราะนอกจากท่านจะมีพระราชธิดาถึงสามพระองค์ ซึ่งแต่ละพระองค์ต้องมีข้าหลวงประจำพระองค์แล้วยังมีเจ้าจอมสกุลขุนนางและญาติในสกุลนี้อยู่กับท่านจำนวนมาก จึงเป็นสำนักที่ผู้คนคึกคักมาก¹¹²

สำนักนี้ขึ้นชื่อในเรื่องของน้ำปรุงเป็นพิเศษเรียกกันว่า “น้ำปรุงเจ้าคุณ” ซึ่งมีกลิ่นหอมมากจนมีคำกล่าวถึงความหอมของน้ำปรุงเป็นกลอนที่ขึ้นต้นว่า “หอมคุณหอมน้ำข้าหาย” สำหรับการทำน้ำปรุงสูตรนี้คือเจ้าคุณจอมมารดาแพ¹¹³ สำนักนี้จึงมีความเชี่ยวชาญในเรื่องน้ำปรุงเป็นพิเศษ

นอกจากนั้นแล้ว ได้มีผู้เล่าถึงคุณลักษณะของข้าหลวงในสำนักนี้ว่า ทั้งเก่งและทั้งกล้า เนื่องจากเจ้าคุณจอมมารดาแพท่านเก่งในทางสมาคม ชอบเลี้ยงนก เล่นต้นไม้ และหรรษาเกล้าแต่งกายแปลก ๆ ข้าหลวงของท่านส่วนมากจึงเก่งตามนายคือ มักแต่งตัวดูฉลาดไว้มัด¹¹⁴ และชอบห้อยดอกไม้ บางทีก็ทำเป็นช่อทัด ท่านเองก็ชอบหรือโปรดอย่างนั้น¹¹⁵

สำนักของพระมเหสี และเจ้าคุณจอมมารดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงมีบทบาทสืบเนื่องถึงรัชสมัยต่อมา เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงขึ้น

¹¹⁰ ลาวีณ์ห์ โขตามระ, ในรั้ว – ในวัง, หน้า 144.

¹¹¹ จุลลดา กักคิฎุมินทร์, เวียงวัง, หน้า 76. และ ลาวีณ์ห์ โขตามระ, ในรั้ว – ในวัง, หน้า 147.

¹¹² จุลลดา กักคิฎุมินทร์, เวียงวัง, หน้า 75.

¹¹³ ลาวีณ์ห์ โขตามระ, ในรั้ว – ในวัง, หน้า 144.

¹¹⁴ หมัดคือ การแบ่งผมออกมาข้าง ๆ สำหรับห้อยดอกจ๋า

¹¹⁵ จุลลดา กักคิฎุมินทร์, เวียงวัง, หน้า 76 และ ลาวีณ์ห์ โขตามระ, ในรั้ว – ในวัง, หน้า 144.

ครองราชย์แล้วถึง 10 ปี จึงได้เริ่มสถาปนาพระมเหสีและเจ้าจอม อีกทั้งพระองค์มีพระมเหสีและเจ้าจอมเพียง 3 พระองค์กับอีก 1 ท่าน และไม่ใช่นายที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง สำนักของพระมเหสีและเจ้าจอมในรัชสมัยพระองค์จึงไม่ใหญ่โตเท่าสำนักพระมเหสีและเจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายฝ่ายในด้วยกันจะเป็นไปตามฐานะคือ เคารพนับถือกันตามพระอิสริยยศ เจ้านายฝ่ายในจะต้องให้ความเคารพนับถือกันตามลำดับชั้นลดหลั่นกันไป แต่ในบางครั้งก็อาจจะเป็นความสัมพันธ์ที่ไม่ค่อยจะราบรื่นเท่าใดนัก ซึ่งจะเห็นได้จากความสัมพันธ์ของเจ้านายฝ่ายในในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากพระองค์ทรงสถาปนาพระมเหสีและเจ้าจอมจำนวนมาก ทำให้ราชสำนักฝ่ายในในรัชสมัยนั้นมีบรรยากาศของการแข่งขันกันอยู่ในที่ ยกตัวอย่างเช่น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาชักชวนให้พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ฉายพระรูปคู่กับพระองค์ท่าน เมื่อช่างได้ทำการฉายและจัดพิมพ์ส่งมาทูลเกล้าฯ ถวายแล้ว สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ ทอดพระเนตรเห็น ก็กราบบังคมทูลว่าไม่สมควรที่จะฉายพระบรมฉายาลักษณ์คู่กับพระมเหสีอื่น ขอให้ทรงเรียกรูปที่พิมพ์แล้วพร้อมทั้งเนกาตีฟมาทำลายเสียให้หมด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า การทำเช่นนั้นจะเป็นการบีบบั่นพระทัยพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์เกินไป จึงทรงนิ่งเสียแต่ท้ายที่สุด เมื่อพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ทรงทราบ ก็ทรงพระดำริว่าถ้าไม่ดำเนินการให้เป็นไปตามพระประสงค์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ เรื่องก็จะไม่ยุติ ท่านก็ตัดสินใจพระทัยถวายพระรูปคืน เพื่อนำไปทำลายเสียตามพระประสงค์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ¹¹⁶

ซึ่งในกรณีนี้แสดงให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างเจ้านายฝ่ายในด้วยกันคงจะไม่ราบรื่นเท่าใดนัก สถานะของเจ้านายฝ่ายในก็เป็นปัจจัยสำคัญในการกำหนดวิถีปฏิบัติของเจ้านายฝ่ายใน และการมีพระรูปคู่กับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น อาจวิเคราะห์ได้ว่าเป็นการแสดงออกหรือสื่อให้ผู้อื่นยอมรับถึงความแตกต่างและโดดเด่นทางสังคมของราชสำนักฝ่ายใน สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ จึงไม่ต้องการให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉายพระรูปคู่กับพระมเหสีอื่น

¹¹⁶ **ศรุตานุสรณ์**, พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ 5 ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 24 ธันวาคม พุทธศักราช 2526, หน้า 157.

นอกจากนั้นในการที่เป็นเจ้าจอมคนโปรดก็อาจทำให้เกิดความอิจฉาริษยาในหมู่เจ้าจอมด้วยกันได้ ดังจะเห็นได้จากเมื่อครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเตรียมการเสด็จประพาสยุโรปใน พ.ศ.2450 ได้มีพระราชดำริให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ซึ่งเป็นเจ้าจอมคนโปรดได้ตามเสด็จฯในฐานะข้าหลวงของสมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงนิภาณภคธ ถึงกับทรงสอนภาษาอังกฤษพระราชทานแก่เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ด้วยพระองค์เองก่อนเวลาเสวยพระกระยาหารค่ำทุกคืน¹¹⁷ ในครั้งนั้นเล่ากันว่าได้มี “การกัน” เพื่อไม่ให้เจ้าจอม หม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ได้ตามเสด็จ ซึ่งในท้ายที่สุดก็ไม่ได้ตามเสด็จ และเมื่อเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ได้รับลายพระหัตถ์เลขามือเสด็จประพาสยุโรป พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯซึ่งทรงเป็นผู้ควบคุมดูแลเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ เนื่องจากสังกัดในสำนักของพระองค์ได้ทรงขอทอดพระเนตรทั้งลายพระหัตถ์เลขา และจดหมายที่เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์เขียนกราบบังคมทูลตอบ ซึ่งเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ได้บันทึกความรู้สึกอัดอัดใจในตอนนั้นไว้ว่า

...ข้าพเจ้าสารภาพว่าทำให้เบื่อเขียน เพราะเขียนไม่ถูก จะเขียนอะไรก็กลัวถูกตรวจ กลัวก็กลัว อายก็อาย เมื่อรับเมลล์ที่ไรก็พิลึกก็ก๊อต้องซ่อนความรู้สึกต่าง ๆ ใจเต็มตุม ๆ ใจหนึ่งชื่นชมของและลายพระหัตถ์ ใจหนึ่งเศร้าสลดที่จะต้องถูกเซนเซอร์และเกิดความต่าง ๆ ข้าพเจ้าแอบร้องไห้ ในที่สุดข้าพเจ้าก็ขาดเมลล์เป็นอันมาก ทางสิ้นเกล้าฯก็ทรงส่งสลับไปต่าง ๆ เพราะไม่ทรงทราบเหตุผลเพราะอะไร พระราชหัตถ์เลขาที่ทรงเป็นพระราชกระที่ถี่ถี่เข้า ๆ ในที่สุดก็ทรงเขียนฟ้องมาที่ท่าน(พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ) ท่านก็เล่นงานข้าพเจ้า...¹¹⁸

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จฯกลับจากประพาสยุโรปทรงซื้อเครื่องเพชรมาพระราชทานเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ และโปรดให้แต่งเครื่องเพชรแล้วให้ช่างถ่ายรูปชาวต่างประเทศมาถ่ายรูปโดยทรงพระกรุณาเป็นผู้จัดทำพระราชทานเอง ตลอดจนทรงพระกรุณาพระราชทานตู้ของที่ระลึก แล้วจัดของเข้าตู้พระราชทานด้วยพระองค์เอง ทำให้เจ้าจอมหลาย

¹¹⁷ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ 5, พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ 5 ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ที่ 24 ธันวาคม พุทธศักราช 2526, หน้า 7.

¹¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

ท่านอิจจาริษา ถึงกับใช้วิธีส่อเสียดยุแหย่ กล่าวหาในข้อร้ายหลายประการ จนทำให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์รู้สึกตัวว่ามีแต่ผู้หวังร้าย ไม่มีผู้หวังดี ท่านได้บันทึกความรู้สึกตอนนีไว้ว่า “...เหลือวไปพบแต่ศัตรู คุณจอมนั้นส่อเสียดว่าอย่างนั้น คุณจอมนี้ว่าอย่างนี้ ตรองดูทีหรือข้าพเจ้าจะย่อยยับแก่ไหน...”¹¹⁹ เรื่องที่ร้ายแรงอย่างยิ่งก็คือคุณจอมท่านหนึ่งกล่าวหาว่าท่านไม่ซื่อตรงจงรักต่อเบื้องยุคลบาทกำลังติดต่อสัมพันธไมตรีทางผู้สาวกับชายอื่น ข้อหานี้ฉกรรจ์มากทำให้เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์เป็นทุกข์อย่างหนัก เกิดความวิตกกังวลไปต่าง ๆ และที่วิตกมากที่สุดคือกังวลว่าได้ทำเรื่องให้ขุนเคืองเบื้องพระยุคลบาทไว้หลายเรื่อง นับแต่ไม่เขียนหนังสือกราบทูลสนองพระราชหัตถเลขา และเรื่องอื่น ๆ เมื่อมากระทบเรื่องสำคัญดังนี้อีก เกรงจะทำให้สิ้นพระกรรณา ก็เลยคิดสั้นคือคิดทำลายตัวเองด้วยการดื่มน้ำยาล้างรูป แต่ความได้ทราบถึงเบื้องพระยุคลบาททันกาล ได้เสด็จลงไปพระราชทานกำลังใจและทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แพทย์ประจำพระองค์ชาวต่างประเทศสมารักษาช่วยชีวิตไว้ได้ทัน¹²⁰

บทบาทหน้าที่ของเจ้านายฝ่ายใน

เจ้านายฝ่ายในมีบทบาทและหน้าที่ๆ แตกต่างกันไปขึ้นอยู่กับความถนัดของแต่ละบุคคล แบ่งเป็น 2 กลุ่มคือ กลุ่มพระมเหสี เจ้าจอมมารดาและเจ้าจอม กับกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์

กลุ่มพระมเหสี เจ้าจอมมารดาและเจ้าจอม

เจ้านายฝ่ายในกลุ่มนี้มีหน้าที่โดยตรงในการถวายงานปรนนิบัติรับใช้พระมหากษัตริย์ในทุกเรื่องเช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาเที่ยงบังคับบัญชาการห้องพระเครื่องต้น เป็นผู้ตั้งเครื่อง และถวายงานในเรื่องต่าง ๆ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชธุระจะให้ทูลความอย่างใดเป็นส่วนพระองค์หรือเป็นการภายในแก่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีรับสั่งให้เจ้าจอมมารดาเที่ยงขึ้นไปเฝ้ากราบทูลพระราชธุระถึงพระบวรราชวัง (วังหน้า)¹²¹ เป็นต้น

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เจ้าคุณจอมมารดาแพซึ่งได้ถวายตัวตั้งแต่ยังไม่เสด็จขึ้นครองราชย์ได้ถวายการปรนนิบัติอย่างใกล้ชิดในระยะแรกเช่น ถวายเครื่องพระสำอางค์เมื่อต้นบรรทม ตั้งเครื่องพระกระยาหารต้ม เมื่อเสด็จขึ้นจากราชการก็ไปถวายการรับ

¹¹⁹ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ในรัชกาลที่ 5, หน้า 16-17.

¹²⁰ เรื่องเดียวกัน

¹²¹ สมเด็จพระบรมวงศานุภาพ, พระสนมเอก, หน้า 128.

ใช้ในห้องบรรทมอยู่จนถึงเช้า¹²² การถวายงานอย่างใกล้ชิดของเจ้าคุณจอมมารดาแพเริ่มน้อยลงเมื่อทรงสถาปนาพระมเหสีองค์อื่น ๆ และมีเจ้าจอมอยู่ปฏิบัติหน้าที่ตามตามความสามารถและความถนัดเพิ่มมากขึ้นเช่น พระนางเจ้าสุกุมลมารศรีเป็นราชเลขานุการ¹²³ พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ควบคุมดูแลห้องพระเครื่องต้น เจ้าจอมมารดาอ่อนมีหน้าที่ตั้งเครื่องเสวย เจ้าจอมเอี่ยมถวายงานนวด เจ้าจอมมารดาเหมถวายงานทูป เจ้าจอมเอิบรับหน้าที่แต่งพระองค์และเปลื้องฉลองพระองค์¹²⁴ เจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมบางท่านอาจจะได้รับหน้าที่ดูแลเฉพาะเรื่องในพระราชวังที่ประทับเช่น เจ้าจอมมารดาแวงเป็นพนักงานพระภูษา เจ้าจอมมารดาเหมเป็นพนักงานพระสุคนธ์¹²⁵ เป็นต้น

ส่วนสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถนั้น ประทับอยู่ใกล้ชิดพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่เสมอ ทรงปรีถยาราชการและสนทนาเรื่องต่าง ๆ ให้เป็นที่เพลิดเพลินพระราชหฤทัย¹²⁶ ไม่ว่าจะเสด็จประพาสที่ใดทั้งในเมืองไทยและต่างประเทศโปรดเกล้าฯให้ตามเสด็จด้วยเสมอยกเว้นในคราวเสด็จประพาสยุโรป เนื่องจากพระองค์ต้องรับหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ซึ่งพระองค์ก็ทรงปฏิบัติภารกิจได้เป็นที่พอพระราชหฤทัยและได้พระราชทานคำชมว่า “...หนังสือราชการของแม่เล็กที่เป็นผู้สำเร็จราชการมีมาแก่งเต็มที...”¹²⁷

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระสุจริตสุดาได้ถวายงานเป็นราชเลขานุการในพระองค์ จัดเครื่องดนตรีเครื่องสายผสมบรรเลงถวายทุกเวลาค่ำ¹²⁸ การถวายการรับใช้ใกล้ชิดในบางเรื่องที่เคยเป็นหน้าที่ของพระมเหสี เจ้าจอม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดที่จะให้มหาดเล็กเป็นผู้ถวายการรับใช้แทนเช่น การถวายการนวด เป็นต้น

¹²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

¹²³ ศ.ศิริรักษ์, สัมภาษณ์ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล, หน้า 85.

¹²⁴ สุกร บุนนาค, เจ้าจอมมารดาอ่อน ป.จ. ในรัชกาลที่ 5, ใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ทรงเรียบเรียง) ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า, หน้า (7).

¹²⁵ คณะกรรมการดำเนินงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, เถลิงพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม 4 (กรุงเทพฯ: บริษัท นลองรัตน์ จำกัด, 2535), หน้า 81.

¹²⁶ พระองค์เจ้าจุลจักรพงษ์, เจ้าชีวิต, หน้า 466.

¹²⁷ พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ สมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสินทรมหาวุฒาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชทานแด่ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ในเวลาที่ทรงสำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ พ.ศ. 2440 (พระนคร : สำนักพิมพ์เกษมบรรณกิจ, 2504), หน้า 402.

¹²⁸ นายแพทย์พูนพิศ อมาตยกุล, ถิ่นแห่งสยาม (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์นิตยสาร HI-FI STUDIO, 2540), หน้า 210.

กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์

กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์มีภาระหน้าที่สำคัญประการหนึ่งคือ การเป็นพระพี่เลี้ยงให้แก่พระราชโอรส และพระราชธิดา นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมักจะโปรดเกล้าฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ทรงทำหน้าที่ว่าราชการทั่วไปในเขตพระราชฐานชั้นในเช่น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อแรกเริ่มเสด็จขึ้นครองราชย์โปรดเกล้าฯ ให้ สมเด็จพระยาสุดาร์ตน์ราชประยูร เป็นผู้สำเร็จราชการฝ่ายใน¹²⁹ บริหารจัดการควบคุมราชการฝ่ายในทั้งหมด อันได้แก่ คุณท้าว เจ้าหน้าที และพนักงานต่าง ๆ นอกจากนั้นแล้วยังเป็นผู้ควบคุมดูแลเจ้าจอมให้เป็นระเบียบเรียบร้อย รวมทั้งจัดให้มีการตรวจสอบทรัพย์สินพระราชทานของพระเจ้าลูกเธอว่าอยู่ครบครันเพียงใดเนื่องจากได้ปรากฏว่ามีการเล่นการพนันอยู่ประปรายในรัชกาลที่ล่วงมา¹³⁰ และทรงขอให้ทำบัญชีไว้เป็นหลักฐานทุกพระองค์¹³¹ ในเวลาต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าโสมมาวดี กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐาทำหน้าที่แทน¹³² และดำรงตำแหน่งเป็นอธิบดีกรมโขนด้วย เนื่องจากสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ซึ่งเป็นประมุขของราชสำนักฝ่ายใน¹³³ มีพระราชดำริให้ตั้งกรมโขนขึ้นสำหรับปฏิบัติราชการฝ่ายในในพระบรมมหาราชวัง

ข้าราชการในกรมโขนเป็นสตรีล้วนมีสถานที่ทำงานอยู่ที่ชั้นล่างใต้พระที่นั่งนิพัทธพงศ์ถาวรวิจิตรเรียกกันเป็นการภายในว่า “ใต้ชั้นต่ำ” อันเป็นส่วนล่างสุดในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

¹²⁹ จุลลดา ภักดีภูมินทร์, *เลาะวัง เล่ม 4* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ไซคัชเทเวศน์ (1988) จำกัด, 2536), หน้า 21-22.

¹³⁰ ปัญหาเรื่องการเล่นการพนัน โดยเฉพาะการเล่นหอยนั้นเป็นปัญหาที่พบอยู่เสมอในราชสำนักฝ่ายในเนื่องจากมีประกาศห้ามปรามเจ้านายฝ่ายในมิให้เล่นการพนัน เล่นหอยเมื่อ พ.ศ. 2390 โปรดุรายละเอียดในหอสมุดแห่งชาติ, *ประกาศเรื่องห้ามเจ้านายข้างในเล่นการพนัน*, หนังสือสมุดไทย จดหมายเหตุ ร.3 จ.ศ.1209 (พ.ศ. 2390), ไม่ปรากฏเลขหน้า, แต่ปัญหาการลอบเล่นหอยก็ยังดำเนินต่อมาอีกภายหลัง เนื่องจากปรากฏว่ามีเจ้าจอมที่เล่นหอยจนเกิดหนี้สินถึงขั้นคิดฆ่าตัวตาย และทะเลาะวิวาทกันอยู่เนื่อง ๆ ในปี พ.ศ. 2440 จึงได้มีการประกาศห้ามปรามและกำหนดโทษฝ่ายในผู้ลอบเล่นหอยขึ้นอีก โปรดุรายละเอียดใน หอสมุดแห่งชาติ, *ประกาศกำหนดโทษฝ่ายในผู้ลอบเล่นหอย*, หนังสือสมุดไทย จดหมายเหตุ ร.5 มัดที่ 142 เลขที่ 8 จ.ศ.1269, หน้า 1-5.

¹³¹ คณะกรรมการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, *เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม 3* (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด สำนักพิมพ์ประกายพรึก, 2534), หน้า 92.

¹³² นางอมรรตณารักษ์, *วังหลวง*, หน้า 124.

¹³³ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทรงเป็นประมุขฝ่ายใน แต่ในระดับบริหารพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใหญ่เป็นผู้ทำหน้าที่บริหารหรือบังคับบัญชาการสูงสุด โปรดุรายละเอียดใน *ฉัตรราชมณเฑียร* จินนาเดช, *การบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, หน้า 71.

ชาววังเรียกที่ทำการนี้ว่าศาลากรมโขน โขนมีหน้าที่ราชการคล้ายตำรวจนครบาลคือ รักษาความสงบเรียบร้อย ดูแลกวาดขันชนบธรรมเนียมประเพณีทุกอย่างให้อยู่ในขอบเขตแห่งกฎมณเฑียรบาล มีกองรักษาการตั้งอยู่เป็นประจำที่ศาลาว่าการ เป็นเวรยามรักษาการตามสี่แยกหรือที่สำคัญ และประคองพระราชฐานทุกแห่ง ตรวจตราควบคุมสถานการณ์ความเรียบร้อยอย่างเคร่งครัดตลอดเวลา¹³⁴ และในปลายรัชกาล ก็โปรดให้พระองค์เจ้าภาณุประดิษดารังตำแหน่งอธิบดีกรมโขน ต่อมาเปลี่ยนชื่อใหม่ว่า “อธิบดีฝ่ายใน” และให้พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์เป็นผู้ช่วยอธิบดี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เสด็จอธิบดีรับพระบรมราชโองการโดยตรง นอกเหนือไปจากการควบคุมกรมโขนแล้วยังมีบทบาทหน้าที่หลายอย่าง นับตั้งแต่รักษาระเบียบปฏิบัติและขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนการจัดงานรับพระราชอาคันตุกะในโอกาสต่างๆ ทรงเป็นผู้พิจารณาความความดี ความชอบตลอดจนข้อบกพร่องของข้าราชการฝ่ายในทั้งหมด ได้รับความไว้วางพระทัยให้เป็นผู้ทำหน้าที่รักษาคุณงามความดีของพระราชวังทั้งพระบรมมหาราชวังและพระราชวังสวนกุหลาบ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคตแล้ว พระองค์เจ้าภาณุประดิษดารังยังทรงดำรงตำแหน่งเรื่อยมาจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว¹³⁵

ส่วนพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์อื่น ๆ มีหน้าที่ช่วยควบคุมดูแลกำกับการปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ของพนักงานเช่น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรทัยเทพกัญญา ทรงดูแลพนักงานเช็ดกวาดพระที่นั่งมุสสถานบรมอาสน์ พระที่นั่งสมมุติเทวราชอุปบัติ(ห้องทอง) พระที่นั่งดำรงสวัสดิอนัญวงศ์(ห้องผักกาด) ห้องเสวยโต๊ะกลม พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าแจไขดวง ทรงดูแลพนักงานเช็ดกวาดพระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร(ห้องเหลือง) ห้องเขียว ห้องน้ำเงิน พระที่นั่งปริศนาโรทัย(ห้องเขียวนอก) พระที่นั่งบรรณาคมนสรณีย์(ห้องทรงพระอักษร) เป็นต้น¹³⁶

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

¹³⁴ ห้องสมุดเฉพาะสำนักพระราชวัง, ร.5 ก.2 กล่องที่ 5 แฟ้มที่ 9, เรื่องระเบียบกำหนดตำแหน่งหน้าที่ราชการฝ่ายใน (12 มิถุนายน ร.ศ.124), หน้า 8 และ คณะกรรมการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม 5 (กรุงเทพฯ : บริษัท อินเทอร์เน็ตฟรันทัวร์ แอนด์พับลิชซิ่ง จำกัด, 2540), หน้า 38.

¹³⁵ คณะกรรมการส่งเสริมสวัสดิภาพสตรี สภาสังคมสงเคราะห์แห่งประเทศไทย, สตรีไทย ใน 2000 ปี (กรุงเทพฯ : เทพนิมิตการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า 27-28.

¹³⁶ คณะกรรมการสำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, เฉลิมพระเกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม 4, หน้า 83.

พระราชวังสวนดุสิต : ที่ประทับอีกแห่งของเจ้านายฝ่ายในในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากในพระบรมมหาราชวังแล้ว ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้จัดให้มีที่ประทับของเจ้านายฝ่ายในขึ้นอีกแห่งหนึ่งคือ พระราชวังสวนดุสิต ซึ่งเริ่มสร้างในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงตั้งพระทัยให้เป็นที่พักผ่อน พักผ่อนอิริยาบถในวันว่างจากพระราชภารกิจ เนื่องจากในขณะนั้นวังหลวงเนื่องแน่นไปด้วยค่านักและผู้คนเพิ่มขึ้นตามจำนวนของเจ้านายฝ่ายในที่ได้รับการแต่งตั้งใหม่ จนทำให้เกิดความคับแคบไม่ถูกสุขอนามัย และเกิดความเจ็บไข้ขึ้นเสมอ ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองบางครั้งก็ประชวร หมอฝรั่งที่ถวายการรักษาพยาบาลอยู่จึงกราบบังคมทูลแนะนำให้เสด็จออกไปหาที่สร้างวังใหม่อีกสักแห่งหนึ่งที่ซานพระนคร สำหรับเป็นที่ๆ อากาศปลอดโปร่งไม่คับแคบจอบ้างอย่างในวังหลวง ดังนั้นพระองค์จึงทรงใช้เงินส่วนของพระคลังข้างที่จัดซื้อที่ดินริมคลองสามเสน เข้ามาจนติดแนวคลองผดุงกรุงเกษมเพื่อทรงสร้างวังขึ้นใหม่¹³⁷ เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2442 จึงได้เริ่มสร้างพระราชวังสวนดุสิตและปลูกพลับพลาเป็นที่ประทับ¹³⁸ และในปลายปี พ.ศ. 2442 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จมาประทับเป็นการชั่วคราวที่พลับพลาพระราชวังสวนดุสิตพร้อมกับเจ้านายฝ่ายในและเจ้านายที่ทรงพระเยาว์ที่ใกล้ชิด ดังต่อไปนี้

1. สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าอภัยวงศ์เดชาวุธ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก สมเด็จพระเจ้าลูกเธอและ เจ้าฟ้าประชาธิปกคัคคิเดชนัน
2. พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์
3. เจ้าจอมมารดาอ่อน พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอติสยศุริยาภา รวมทั้งเจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ
4. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ และพระองค์เจ้าหญิงอีก 4 พระองค์
5. เจ้าจอมมารดาชุ่ม และ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอาทรทิพยนิภา และพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์

¹³⁷ ชงทอง จันทรางศุ และ คณะ, พระที่นั่งอนันตสมาคม (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอักษรการพิมพ์, 2530), หน้า 16 และ นาวาเอกสวัสดิ์ จันทน์, นิทานชาวไร่ เล่ม 12 (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของครูสภา, 2518), หน้า 356.

¹³⁸ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิง อติสยศุริยาภา, พิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงพระศพ ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 17 มีนาคม 2506, หน้า 3.

ในขณะนั้นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนาฯ เสด็จไปประทับอยู่ที่ศรีราชา จนในปี พ.ศ.2445 จึงได้เสด็จกลับ แล้วไปประทับที่สวนหงส์¹³⁹ พระตำหนักที่ได้รับพระราชทานในพระราชวังสวนดุสิต

ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งองค์แรกขึ้นในสวนดุสิต โดยให้รื้อพระที่นั่ง “มณฑลรัตนโรจน์” ที่สร้างค้างไว้ที่พระราชวังจุฑาธุชราชฐาน เกาะสีซัง มาสร้างเป็นพระที่นั่งที่ประทับพระราชทานนามว่าพระที่นั่งวิมานเมฆ มีการเฉลิมราชสมภพเมื่อวันที่ 27 มีนาคม 2444 พระราชทานนามว่า “สวนดุสิต” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จมาประทับที่พระที่นั่งองค์นี้แทนพลับพลาพร้อมกับพระมเหสีเทวี พระสนมเอกและพระราชธิดากลุ่มเดิมที่เคยประทับร่วม ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามพระราชวังสวนดุสิตเป็นพระราชวังดุสิตโดยตัดคำว่าสวนออกไป¹⁴⁰

หลังจากที่ได้เสด็จมาประทับที่สวนดุสิตบ่อยครั้งจนเป็นที่โปรดปราน จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งองค์ใหม่ขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับพระราชทานนามว่า “พระที่นั่งอัมพรสถาน” ใช้เวลาก่อสร้างตั้งแต่ พ.ศ.2445 สำเร็จลงใน พ.ศ.2449 และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ย้ายมาประทับที่พระที่นั่งองค์ใหม่นี้ พร้อมกับเจ้านายฝ่ายในบางพระองค์เป็นการถาวรเช่น พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมเอื้อง แต่เจ้านายฝ่ายในบางพระองค์ก็ยังคงประทับอยู่ที่พระที่นั่งวิมานเมฆเช่น พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอดิสรุยาภา พร้อมทั้งเจ้าจอมมารดาอ่อน ส่วนพระนางเจ้าสุกุมลมารศรีฯ ประทับอยู่ที่พระที่นั่งอุดรภาค ซึ่งมีสะพานทอดยาวเชื่อมต่อกับองค์พระที่นั่งอัมพรสถาน¹⁴¹ แต่ในช่วงปลายรัชสมัย ในบางคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวรก็โปรดเกล้าฯ ให้พระนางเจ้าสุกุมลมารศรีฯ เสด็จมาประทับ ณ พระที่นั่งอัมพรสถานด้วยเพื่อพยาบาลพระองค์¹⁴² ส่วนสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีฯ นั้นทรงประทับอยู่ที่พระตำหนักสวนสี่ฤดู¹⁴³ และจะเสด็จไปเฝ้าที่พระที่นั่งอัมพรสถานเป็นครั้งคราวไป ต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้ยก

¹³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

¹⁴⁰ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักดิ์ศรี และคณะ, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 33-34.

¹⁴¹ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิง อดิสรุยาภา, หน้า 11-12.

¹⁴² ศ.ศิริรักษ์, สัมภาษณ์ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล, หน้า 106.

¹⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 104.

วังสวนดุสิตขึ้นเป็น “พระราชวังสวนดุสิต”¹⁴⁴ เมื่อ พ.ศ. 2451 เพื่อจะใช้พระราชวังแห่งนี้เป็นที่ประกอบพระราชกรณียกิจเหมือนดังพระบรมมหาราชวัง

ในระหว่างที่สร้างพระที่นั่งอัมพรสถานนั้น โปรดเกล้าฯ ให้จัดระเบียบสวนดุสิตให้เป็นฝ่ายหน้าฝ่ายใน มีการแบ่งอาณาเขตออกเป็นพระราชฐานชั้นนอก พระราชฐานชั้นกลาง และพระราชฐานชั้นในตามธรรมเนียมของพระราชวัง โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักขนาดต่าง ๆ พระราชทาน พระมเหสีเทวี พระสนมเอก และพระราชธิดาขึ้นเป็นจำนวนมาก ตำหนักต่าง ๆ เหล่านี้ตั้งอยู่ในสวนที่มีชื่อเป็นจินตามเครื่องลายครามที่โปรดเล่นกันในสมัยนั้น “สวน” ที่ประทับของฝ่ายในจึงมีชื่อเป็นลาย “กิมดั่ง” ของเครื่องถ้วยและเครื่องลายครามทั้งสิ้น

การแบ่งเขตพระราชฐานชั้นต่าง ๆ ในพระราชวังแห่งนี้ไม่สู้เคร่งครัดเหมือนในพระบรมมหาราชวังซึ่งบางแห่งมีกำแพงสูงบางแห่งมีเขื่อนเพชรเป็นเครื่องแบ่งอาณาเขตอย่างชัดเจน แต่ที่พระราชวังสวนดุสิต มีการแบ่งโดยใช้ภูมิทัศน์เข้ามาเป็นเส้นแบ่งเขต มีการขุดคลองน้อยใหญ่ภายในเขตพระราชฐานชั้นกลางและเขตพระราชฐานชั้นใน โดยคลองเหล่านี้เชื่อมถึงกันได้โดยตลอด ทำหน้าที่เหมือนถนนที่เชื่อมต่อระหว่างที่ประทับของเจ้านายฝ่ายใน¹⁴⁵ ซึ่งโปรดเกล้าฯ พระราชทานจัดแบ่งเป็นสวนต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

1. สวนสี่ฤดู พระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทรงประทับร่วมกับสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์
2. สวนหงส์ พระราชทานสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี
3. สวนนกไม้ พระราชทานพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์
4. สวนบัว พระราชทานพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ
5. สวนบัวเปลว พระราชทานเป็นห้องเครื่องต้นประจำพระราชวังสวนดุสิต ซึ่งพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ฯ เป็นผู้ควบคุมดูแล และเป็นที่อยู่ของพระประยูรญาติในสายราชสกุล “ลดาวัลย์”
6. สวนป่ายไฟ พระราชทานเจ้าจอมมารดาแสด พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอัปภัทรวิมล และพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าทิพยอลังการ

¹⁴⁴ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ยกวังสวนดุสิตขึ้นเป็น “พระราชวังดุสิต” มิได้มีการสร้างวัดในพระราชวังเช่นเดียวกับ พระบรมมหาราชวัง ซึ่งมีวัดพระศรีรัตนศาสดารามอยู่ในเขตพระบรมมหาราชวัง สะท้อนให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนแนวคิดเรื่องการสร้างวัดคู่กับวัง

¹⁴⁵ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักคีศรี และคณะ, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 36.

7. สวนพฤกษศาสตร์ พระราชทานเจ้าจอมมารดาอ่อน พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์ ไร่ไพ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าอดิสรุริยาภา รวมทั้งเจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอื้อน เจ้าจอมแก้ว เจ้าจอมแสด เจ้าจอมแถม ในสกุล “บุญนาค”

8. สวนพฤกษศาสตร์เบญจมาศ พระราชทานเจ้าจอมมารดาชุ่ม พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าอาทร ทิพนิกขา และพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสุจิตราภรณ์

9. สวนภาพผู้หญิง พระราชทานเจ้าคุณจอมมารดาแพ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศรีวิไลย ลักษณ์ พระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลยพรรณ และเจ้าจอมเรียม

10. สวนหนังสือเล็ก พระราชทานเจ้าจอมมารดาแสด พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าปิเอตริศภัท ราวดี และพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าเจริญศรีมายู

11. สวนเขาไม้ พระราชทานเจ้าจอมมารดาจรูญ และพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าจุฑารัตน์ ราชกุมารี

12. สวนไม้สามอย่าง พระราชทานเจ้าจอมมารดาตลับและพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้า อัจฉรณิรัชกัญญา

13. สวนม้าสน พระราชทานเจ้าจอมมารดาทับทิม และ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าประเวศ วรรสมัย

14. สวนผักชีชนิด พระราชทานเจ้าจอมมารดาสุต และพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวรลักษณา วดี

15. สวนผักชีเข้ม พระราชทานเจ้าจอมมารดาจันทร์ และพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศศิพงศ์ ประไพ

16. สวนฝรั่งกิ่งไผ่ พระราชทานพระราชชายาเจ้าดารารัศมี

17. สวนโป๊ยเซียน พระราชทานเจ้าจอมมารดาโหมด¹⁴⁶

ในปี พ.ศ.2450 โปรดเกล้าให้สร้างตำหนักที่เกาะกลางสวนเรียกว่า “เกาะสน” จำนวน 6 ตำหนัก ให้เป็นที่ประทับของพระเจ้าน้องนางเธอพระราชธิดาในรัชกาลที่ 4 สร้างพลับพลาขึ้นใน สวนอีกหลายหลัง พร้อมกับพระราชทานชื่อตามนามพระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังที่รื้อไปแล้ว เช่น พระที่นั่งราชฤดี พระที่นั่งสถลธาริรมย์ เป็นต้น¹⁴⁷

ในการเสด็จมาประทับ ณ พระราชวังสวนดุสิต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน และข้าบาทบริจาริกาทำนางบางพระองค์

¹⁴⁶ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิง อดิสรุริยาภา, หน้า 4-5.

¹⁴⁷ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักคีศรี และคณะ, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 34.

บางท่านเข้ามาประทับอาศัยร่วม แต่ก็มิใช่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯทุกคน เนื่องจากที่อยู่ไม่พอเพียง มีเจ้าจอมเพียงบางท่านเท่านั้นที่ได้รับพระราชทานที่อยู่ที่พระราชวังสวนดุสิต เจ้านายบางพระองค์ เจ้าจอมและคุณพนักงานบางท่านที่ไม่ทรงโปรดหรือไม่ค่อยจะได้มีพระราชปฏิบัติสัมพันธ์ด้วยก็ยังคงให้ประทับอยู่ที่พระบรมมหาราชวัง¹⁴⁸ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักฝ่ายในมีอยู่ 2 แห่งด้วยกันคือ ในพระบรมมหาราชวังและในพระราชวังสวนดุสิต

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จกลับจากการประพาสทวีปยุโรปครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2450 ได้โปรดเกล้าฯให้ขยายเขตพระราชวังสวนดุสิตไปทางด้านหลัง จัดทำเป็นสวนประจำพระราชวังเพื่อประทับพักผ่อนเช่นเดียวกับในต่างประเทศที่ได้ทอดพระเนตรมา และพระราชทานนามสวนว่า “สวนสุนันทา” นอกจากนั้นยังมีพระดำริจะสร้างตำหนักพระราชทานให้เป็นที่ประทับและเป็นที่อยู่สำหรับพระราชธิดา เจ้าจอมมารดา เจ้าจอม และข้าราชการฝ่ายใน เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตไปแล้ว¹⁴⁹ การก่อสร้างสวนสุนันทามาแล้วเสร็จในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

หลังจากเสร็จสิ้นงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯให้มีการสร้างและต่อเติมสวนสุนันทาให้พร้อมที่จะเป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายใน เมื่อแล้วเสร็จก็มีเจ้านายฝ่ายในในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจำนวนหนึ่งก็ได้กราบบังคมทูลขอมาประทับที่สวนสุนันทา สวนสุนันทาจึงกลายเป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายในอีกแห่งหนึ่งจนถึงปี พ.ศ. 2475

ภายในสวนสุนันทามีการจัดแบ่งออกเป็นสองส่วนโดยการกั้นกำแพงเป็นสองชั้น ชั้นนอกเป็นที่อยู่ของข้าราชการฝ่ายชาย อันได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรม มหาดเล็ก คนขับรถ คนงาน ส่วนชั้นในเป็นเขตที่ประทับของเจ้านายฝ่ายในและข้าราชการบริพารที่เป็นหญิงล้วน¹⁵⁰ การจัดแบ่งตำหนักและอาคารยังคงถือปฏิบัติตามแบบพระราชวังสวนดุสิต มีพระตำหนักซึ่งสร้างเป็นสถาปัตยกรรมแบบ Italian Renaissance รวม 32 ตำหนัก¹⁵¹ ขนาดตำหนักขึ้นอยู่กับพระอิสริยยศของแต่ละพระองค์ ซึ่งถูกจัดแบ่งดังต่อไปนี้

¹⁴⁸ สาระ มีผลกิจ, สตรีในราชสำนักสยามตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ.2394-2468, หน้า 225.

¹⁴⁹ ม.ร.ว.เน่งน้อย สักคีศรี และคณะ, มรดกสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์, หน้า 35.

¹⁵⁰ ม.ล.เนือง นิลรัตน์, ชีวิตในวัง เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพฯ ; โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2544), หน้า 12.

¹⁵¹ พิชญพิทักษ์, วัง พระราชวัง พระบรมมหาราชวัง กรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ หอสมุดกลาง 09, 2537), หน้า 102.

- ตำแหน่งสมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ซึ่งเสด็จพระราชดำเนินไปประทับ ณ วังสระประทุมซึ่งเป็นวังส่วนพระองค์แล้วตั้งแต่ พ.ศ.2455 ตำแหน่งภายในวังสวนสุนันทาทรงใช้เป็นที่ประทับของพระราชธิดาบุญธรรมที่ทรงรับอุปการะ เช่น พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย และ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าวาปีปทุมกร เป็นต้น

- ตำแหน่งพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี กับสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอเจ้าฟ้าสุมทาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้านภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตน์กิริยกุลินีเจ้านายทั้งสามพระองค์ก็ได้เสด็จมาประทับในตำแหน่งนี้เนื่องจากพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี ได้ขอกราบบังคมทูลลาไปประทับที่วังบางขุนพรหมซึ่งเป็นวังของพระราชโอรสของพระองค์

- ตำแหน่งพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมพระสุทธาสินีนาฏประทับร่วมกับสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้านิภาณพดล กรมขุนอุทงเขตขัณฑินารี

- ตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้ามาลินีนิพนครา กรมขุนศรีสังฆนาลัยสุรภักัญญา

- ตำแหน่ง พระราชชายาเจ้าดารารัศมี

- ตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร ซึ่งมีได้เสด็จมาประทับเนื่องจากประทับอยู่กับสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวงที่วังพญาไท

- ตำแหน่ง พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอภังกรปริษา

- ตำแหน่งพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าสุวพักตร์วิไลยพรรณ

- ตำแหน่งพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอศิสัยสุรียภา และเจ้าจอมมารดาอ่อน

- ตำแหน่งพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอาทรทิพนิภา

- ตำแหน่งพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าจุฑาทิรัตนราชกุมารี

- ตำแหน่ง พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าพิสมัยพิมลสัตย์

- ตำแหน่งพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าศศิพงศ์ประไพ

- ตำแหน่งพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าวรลักษณาวดี

- ตำแหน่งพระเจ้าน้องนาง เธอพระองค์เจ้าห่มวดี

- เรือนเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์สดับ ลดาวัลย์ และเจ้าจอมหม่อมราชวงศ์เฉียด ลดาวัลย์

- เรือนของเจ้าจอมมารดาบางท่าน เช่น เจ้าจอมแก้ว เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมแสด และเจ้าจอมเอิบ ในสกุล “บุรณาค”

- เรือนท้าวโสภานีเวศ รวมทั้งเรือนของหม่อมเจ้าหญิงบางพระองค์
- พระที่นั่งนงคราญสโมสร ซึ่งใช้เป็นพระที่นั่งท้องพระโรงสำนักงานเอนกประสงค์ภายในวังสวนสุนันทา ซึ่งชาววังเรียกกันว่า “ท้องพระโรง”

สำหรับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีพันปีหลวงนั้นเสด็จไปประทับ ณ วังพญาไท

จากสิ่งที่กล่าวมาแล้วในข้างต้นทำให้ทราบว่าภายในเขตพระราชฐานชั้นในในพระบรมมหาราชวังเป็นที่พำนักของเจ้านายสตรีกลุ่มหนึ่ง ประกอบด้วยเจ้าฟ้าลงมาถึงหม่อมเจ้าและสตรีที่มีตำแหน่งมหาดเล็ก เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม เจ้านายกลุ่มนี้มีวิถีการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ของตนเองอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นในเท่านั้น เจ้านายฝ่ายในเหล่านี้มีหน้าที่ในการดูแลรับใช้เบื้องพระยุคลบาทในทุกเรื่อง แล้วแต่จะทรงโปรด นอกจากนี้เจ้านายกลุ่มนี้แล้วยังมีข้าราชการซึ่งเป็นสตรีล้วนทำหน้าที่ดูแลและทำงานรับใช้กลุ่มเจ้านายสตรีมีทั้งข้าหลวงส่วนพระองค์และกลุ่มสตรีที่มีหน้าที่รับใช้ทั่วไป เช่น กลุ่มโขน เป็นต้น

ดังนั้นภายในเขตพระราชฐานชั้นในจึงเป็นเหมือนเมืองเล็ก ๆ เมืองหนึ่ง ซึ่งมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข ภายในประกอบด้วยตำหนักของเจ้านายฝ่ายในจะมีขนาดใหญ่หรือเล็กขึ้นอยู่กับพระอิสริยยศของเจ้านายแต่ละพระองค์ที่ในแต่ละตำหนักที่มีเจ้านายฝ่ายในเป็นเจ้าของตำหนักและมีข้าราชการเป็นผู้อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ตำหนักนั้น มิได้มีลักษณะเป็นที่อยู่อาศัยเพียงอย่างเดียว แต่เป็นสถานศึกษาของเจ้านายสตรีที่ยังทรงพระเยาว์ และบรรดาข้าราชการที่อยู่ภายในตำหนัก ที่จะต้องถูกฝึก และเล่าเรียนวิชาตามจารีตประเพณีของสตรี ในแต่ละตำหนักมีความเชี่ยวชาญที่ต่างกันออกไป

เนื่องจากสตรีกลุ่มนี้เป็นกลุ่ม “สตรีต้องห้าม” ที่มีสามารถติดต่อกับบุรุษได้ยกเว้นพระมหากษัตริย์ ฉะนั้นในการดำเนินวิถีชีวิตบางอย่างของสตรีกลุ่มนี้ต้องมีกฎเกณฑ์ควบคุมอย่างเคร่งครัด เช่น การออกนอกเขตพระราชฐาน มิได้เป็นเรื่องปกติที่จะเข้าออกได้ตามอำเภอใจ แต่ต้องได้รับพระบรมราชานุญาตจากองค์พระมหากษัตริย์ก่อน แม้เมื่อออกนอกเขตพระราชฐานได้จะต้องมีข้าหลวงติดตาม รวมทั้งต้องอยู่ในเขตฉนวนหรือเขตที่มีม่านกั้น เพื่อมิให้ผู้ใดมองเห็นได้ การติดต่อกับบุคคลอื่นต้องผ่านคนกลาง คือคุณเฒ่าแก่ ตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา เมื่อวัฒนธรรมตะวันตกได้เข้ามามีบทบาทในราชสำนักทำให้กฎเกณฑ์ต่าง ๆ เริ่มผ่อนคลายลงไปบ้าง ประกอบกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระองค์ได้สร้างพระราชวังสวนดุสิตและสวนสุนันทาซึ่งมาแล้วเสร็จในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทำให้เจ้านายฝ่ายในบางส่วนได้ย้ายที่ประทับออกมาที่พระราชวังทั้ง 2 แห่งนี้ทำให้บรรยากาศในการดำเนินชีวิตของเจ้านายฝ่ายในดูจะผ่อนคลายมากขึ้น เนื่องจากกฎระเบียบต่าง ๆ

มิได้เคร่งครัดเท่าในพระบรมมหาราชวัง รวมทั้งเมื่อเจ้านายฝ่ายในชั้นสูงหลายพระองค์ย้ายไปประทับ ณ วังส่วนพระองค์ และวังพระราชโอรส ราชสำนักฝ่ายในจึงค่อย ๆ สลายตัวลงตามลำดับ

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Copyright © by Chiang Mai University
All rights reserved